

μάτων και θέσεων από τις οποίες έχετε συμβάλει στην αποτελεσματική εφαρμογή του διεθνούς δικαίου στην πράξη.

Ήδη καταλαμβάνετε στην Ἀκαδημία ὁμώνυμη ἔδρα, τὴν ὁποία ἔχουν τιμήσει διαπρεπεῖς προσωπικότητες, διεθνολόγοι ὅπως οἱ Νικόλαος Πολίτης, Στυλιανὸς Σεφεριάδης, Ἰωάννης Σπυρόπουλος, Κωνσταντῖνος Εὐσταθιάδης, Γεώργιος Τενεκίδης. Τὸ γεγονός ὅτι διαδέχεσθε αὐτοὺς τοὺς ἐκλιπόντας Ἀκαδημαϊκοὺς ἐπαυξάνει τὴν τιμὴ πού σας ἔγινε μὲ τὴν ἐκλογή σας, ἐπαυξάνει δὲ καὶ τὶς εὐθύνες σας, τῶν ὁποίων ἔχετε, εἶμαι βέβαιος, πλήρη συναίσθηση.

Μὲ τὴν βεβαιότητα αὐτὴν χαιρετίζω τὴν σημερινὴ ἐπίσημη ἀνάληψη τῶν ἀκαδημαϊκῶν καθηκόντων σας καὶ εὐχομαι, ἀγαπητὲ συνάδελφε καὶ φίλε, νὰ συνεχίσετε τὴν εὐδόκιμη ἐπιστημονικὴ δραστηριότητά σας ἀπὸ τὴν νέα ὑψηλὴ θέση στὴν ὁποία βρῖσκεσθε τώρα, εἰς ἔτη πολλά.

* * *

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΓΓΚΟΥ Κ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
Κύριε Πρόεδρε τοῦ Ἀρείου Πάγου,
Κύριε Πρύτανη τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν,
Κύριε Γενικὸ Γραμματεῦ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν,
Κύριοι Πρέσβεις,
Κύριοι Συνάδελφαι, Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἐκφράζω εὐγνώμονα αἰσθήματα πρὸς τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν γιὰ τὴ μεγάλη τιμὴ πού μοῦ ἔκαμε νὰ μὲ περιλάβει μεταξύ τῶν τακτικῶν μελῶν της.

Σᾶς εὐχαριστῶ κύριε Πρόεδρε γιὰ τὴ φιλόφρονα ὑποδοχὴ πού μοῦ ἐπιφυλάξατε καὶ τὸν τόσο θερμὸ χαιρετισμὸ σας.

Εὐχαριστῶ τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Ἀριστόβουλο Μάνεση γιὰ τὰ καλὰ του λόγια. Ὁ Ἀριστόβουλος Μάνεσης μᾶς ἐδίδαξε, ὄχι μόνο «τὸ δίκαιο ὡς τεχνικὴ τῆς ἐλευθερίας» μὲ τὸ ὁμώνυμο ἔργο του, ἀλλὰ κυρίως τὴν ἐλευθερία ὡς βίωμα.

Εἶναι ὥρα νὰ στραφῶ μὲ εὐγνωμοσύνη πρὸς τὴ σύζυγό μου Βαρβάρα, τὴ θυγατέρα μου Αἰκατερίνη καὶ ὅλη τὴν οἰκογένειά μου.

Στοὺς συναδέλφους καὶ συνεργάτες μου, παλαιοὺς καὶ νέους, στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν θὰ πῶ ἐπίσης ἓνα εὐχαριστῶ ἀπὸ καρδιάς.

Ἀπὸ τοὺς ἀπόντες, θὰ θυμηθῶ λίγα ὀνόματα: τοὺς Ἑλένη Γιαννακάκη, Βασίλειο Μαλαματινάκη, Γλαῦκο Ἀλιθέρση, Εὐγένειο Μιχαηλίδη, René-Jean Dupuy,

Leland Goodrich, Paul Reuter και μαζί τους, όλους εκείνους τούς διδασκάλους μας που όμορφησαν τη ζωή μας.

Θα αναφέρω, τέλος, τόν αείμνηστο ακαδημαϊκό Παναγιώτη Ζέπο, φίλο σε δύσκολες στιγμές.

Κυρίες και Κύριοι, τὸ θέμα τῆς ἀποψινῆς ὁμιλίας εἶναι:

«Σύγχρονα προβλήματα τοῦ διεθνoῦς δικαίου».

1. Μὲ τὸν ὄρο *σύγχρονα* προβλήματα τοῦ διεθνoῦς δικαίου δὲν ἐννοοῦμε ἀπαραιτήτως *νέα* προβλήματα. Ἀναφερόμεθα στὶς δυσχέρειες ποὺ παρουσιάζει τὸ σύστημα καθὼς τὸ ἀντιμετωπίζουμε σήμερα. Πολλὲς ἀπὸ τὶς δυσχέρειες αὐτὲς ὑπῆρξαν καὶ στὸ παρελθόν, ἀντιμετωπίστηκαν δὲ μὲ τὰ μέσα ποὺ διέθετε ἡ κάθε ἐποχή. Στὴν ἐποχή μας τὸ διεθνὲς δίκαιο γνωρίζει ἐντυπωσιακὴ ἀνθηση. Τὰ προβλήματα ποὺ θὰ ἐπισημανθοῦν συνδέονται λοιπὸν κυρίως πρὸς τὴν ἀνάπτυξή του καὶ καθὼς δὲν εἶναι δυνατὸν οἱ παρατηρήσεις νὰ καλύψουν ὁλόκληρο τὸ νομικὸ αὐτὸ σύστημα, θὰ περιορισθοῦμε σὲ μερικὸς καίριους τομεῖς. Στούς ἀποδέκτες καὶ τὴν ἔκταση ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων τοῦ διεθνoῦς δικαίου, καθὼς καὶ σὲ ἐκτιμήσεις γιὰ τὴ θέση τοῦ διεθνoῦς δικαίου στὴ διεθνή κοινότητα.

A. Ἀποδέκτες τῶν κανόνων τοῦ διεθνoῦς δικαίου.

2. Ὄταν ὀρίζουμε τὸ διεθνὲς δίκαιο ὡς νομικὸ σύστημα τὸ ὁποῖο διέπει ὀργανωτικὰ τὴ διεθνή κοινότητα, δὲν ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, εἴμαστε ὅμως ἐλαφρῶς ἄοριστοι. Διότι ὑπάρχουν ἀάμπολλοι συλλέκτες ὀρισμῶν τοῦ περιεχομένου τῆς ἔννοιας «*διεθνῆς κοινότητα*» (International Community) καὶ γι' αὐτὸ σὲ κάθε περίπτωση πρέπει νὰ ἀναζητοῦμε, μαζὶ μὲ τὰ σταθερὰ καὶ ἄλλα κριτήρια γιὰ νὰ προσδιορίζουμε τὴ διεθνή κοινότητα. Τὸ βέβαιο εἶναι πὼς τὸ διεθνὲς δίκαιο ἐξακολουθεῖ νὰ λειτουργεῖ ὡς δίκαιο κρατικο-κεντρικὸ, καὶ μάλιστα ὅτι γιὰ τὴν ἐδραίωσή του κατὰ τοὺς τέσσερις τελευταίους αἰῶνες ἐπιστρατεύθηκαν θεσμοὶ εὐθέως συνδεδεμένοι πρὸς τὴν οὐσία καὶ τὴ λογικὴ τοῦ κρατικοῦ φαινομένου, ὅπως ἡ ἐδαφικότητα, ἡ κυριαρχία, ἡ ἀσφάλεια. Αὐτὴ ἡ προβολικὴ ἀναπαράσταση δὲν ὀδήγησε σὲ ὑποκατάσταση τοῦ κράτους ἀπὸ κάποια παγκόσμια («*υπερεθνικὴ*») ὄντοτητα, ἀντιθέτως μάλιστα, ἐτόνισε τὴ σημασία καὶ τὴ θέση τοῦ κράτους στὶς διεθνεῖς σχέσεις. Οἱ ἤδη καταγεγραμμένες ἀντιφάσεις τῆς σχέσεως διεθνoῦς δικαίου καὶ κρατικῆς κυριαρχίας δὲν πρόκειται νὰ ἐξαφανισθοῦν. Ἀποτελεῖ ὅμως κοινὴ διαπίστωση ὅτι παρατηρεῖται βαθμιαία ὑποχώρηση τῶν δογμάτων ὡς πρὸς τὴ θέση τῆς κρατικῆς κυριαρχίας στὸ διεθνὲς δίκαιο, ἐνῶ συγχρόνως ἀναπτύσσονται συλλογικὲς συνειδήσεις περὶ τῶν ἀξιῶν ποὺ ἐνώνουν ὅλους τοὺς ἀνθρώπους.

3. Σε ἐπιστολή του με τὴν εὐκαιρία τῆς ἀποψινῆς τελετῆς ὁ καθηγητῆς Φαίδων Βεγλερῆς ἐκφράζει εὐλογία προσδοκία ὅταν γράφει χαρακτηριστικά: «εἶχα τὴν ἐλπίδα νὰ ἀκούσω ἐπὶ ὧσιν νὰ μετρᾶ (ὁ ὀμιλητῆς) ἕνα-ἕνα πόσα φτερά ἔχασε καὶ προορίζεται νὰ χάσει τὰ ἐπόμενα χρόνια ἢ 'κυριαρχία', πού τόσο κακούργησε στοὺς αἰῶνες καὶ σ' αὐτὸν ἀκόμη πού ἐκπνέει, πολὺ ἀμαρτωλός, καὶ πού τόσο με ταλαιπώρησε καὶ μένα προσωπικὰ ὡς θεωρητικὸ τοῦ δημοσίου δικαίου».

4. Τὰ γεγονότα στὴν Κεντρικὴ καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη μετὰ τὸ 1989 καὶ οἱ συρράξεις στὸν Περσικὸ κόλπο τὸ 1991 καὶ τὴν πρώην Γιουγκοσλαβία τὸ 1992-1995 ἔδωσαν ἀφορμὴ σὲ ἀρκετοὺς ἀναλυτὲς νὰ ἀναζητήσουν ἐν σπουδῇ ποιὲς εἶναι οἱ συνακόλουθες οὐσιώδεις μεταβολὲς στὸ διεθνὲς δίκαιο. Μερικοὶ μάλιστα τὶς βρῆκαν καὶ τὶς ἀνακοίνωσαν κατὰ τρόπο θορυβώδη. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης ἔχει ἤδη διαμορφωθεῖ θεωρητικὸ πλαίσιο με ἀναφορὲς στὴ «νέα παγκόσμια τάξη», τὴν κατάρρευση τοῦ ἔθνους-κράτους, τὴν παγκοσμιοποίηση καὶ τὸν μετα-μοντερνισμό στὶς διεθνεῖς σχέσεις. Ἄλλος ὅμως ὁ προβληματισμὸς τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης καὶ ἄλλη ἢ μεταγραφὴ τῶν μεταβολῶν σὲ κανόνες τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Τὸ μόνον πού μποροῦμε νὰ ποῦμε σήμερα, εἶναι ὅτι οἱ πρόσφατες ἐξελίξεις μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ βλέπουμε σαφέστερα, ὅχι ἀπὸ τί πάσχει, ἀλλὰ πού πάσχει, με τὰ σημερινὰ δεδομένα, τὸ δικαίον σύστημα τῆς διεθνοῦς κοινότητος καὶ ποιὲς διορθωτικὲς κινήσεις εἶναι χρήσιμες στὴν πορεία πρὸς ἕνα κόσμον, γιὰ τὴ μελλοντικὴ συγκρότηση τοῦ ὁποίου λίγα μόνον στοιχεῖα διαθέτουμε πρὸς τὸ παρόν.

5. Στὸ δὲ ἐρώτημα ἀπὸ τί πάσχει τὸ διεθνὲς δίκαιο, ἢ πρόχειρη ἀπάντηση εἶναι ὅτι αὐτὸ ἐμφανίζεται ὡς κέλυφος συγκαλύψεως τῶν ἀντιφάσεων μεταξὺ τῆς μονήρους κρατικῆς κυριαρχίας καὶ τοῦ διεθνοῦς γενικοῦ συμφέροντος, τῆς τυπικῆς νομικῆς ἰσότητος τῶν κρατῶν καὶ τῶν κραυγαλέων μεταξὺ τους διαφοροποιήσεων στὸ οἰκονομικόν, κοινωνικόν καὶ πολιτισμικόν πεδίο, τῆς ἀναρχίας καὶ τῆς ὀργανώσεως, τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ καὶ τῆς καταστολῆς. Ἡ δὲ «μυθολογία τῶν συμβόλων» καταπολεμεῖται ἐπὶ τοῦ παρόντος διὰ τῆς διαβρώσεως. Ὅχι με ἐπαναστατικὲς ἀλλαγές.

6. Ἀρχίζουμε ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα περὶ ὑποκειμένων τοῦ δικαίου καὶ ἀποδεκτῶν τῶν κανόνων του. Κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1950 ζήσαμε ὡς φοιτητὲς τὶς φθίνουσες ἀψιμαχίες τοῦ πολέμου τῶν κουμπιῶν, δηλαδὴ τῆς θεωρητικῆς ἀντιπαρθεσεως περὶ τῶν ὑποκειμένων τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ποιὸς δεσμεύεται καὶ ποιὸς δικαιούται νὰ ἐπικαλεσθεῖ εὐθέως τοὺς κανόνες τοῦ διεθνοῦς δικαίου καὶ ἐνώπιον τίνος, μόνον τὸ κράτος ἢ καὶ τὰ ἄτομα, οἱ διεθνεῖς ὀργανισμοί, οἱ ἐπαναστάτες, κλπ.

7. Ἡ ἀναντίρρητη ἐκδοχὴ ἦταν, τότε, πὼς μόνον τὸ κράτος ἀποτελεῖ γνήσιο ὑποκείμενον τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ὑπάγεται δηλαδὴ σὲ κανόνες τοὺς ὁποίους ἄλλωστε

τὸ ἴδιο παράγει, εἴτε μόνο του, εἴτε μαζί με ἄλλα κράτη. Ἡ ἀποψη αὐτή, ποὺ ἀποπνέει ἰδεολογικὲς προφάσεις, εὗρισκε ἀπόηχο, ἀκόμη ἕως καὶ τὸ 1978 στὴ γνωστὴ ἀποστροφή τοῦ Διεθνοῦς Διαιτητικοῦ Δικαστηρίου στὴν ὑπόθεση τῆς λύσεως τῶν συμβατικῶν δεσμῶν μεταξὺ *Η.Π.Α.—Γαλλίας* κατὰ τὴν ὁποία (ἀπὸ τὶς σημερινὲς περιστάσεις κάθε κράτος ἐκτιμᾷ μόνο του τὴ νομιμότητα τῆς συμπεριφορᾶς του ἀπέναντι στὰ ἄλλα κράτη). Θὰ μοῦ πεῖτε ὅτι τὸ διεθνὲς δίκαιο ἔχει ἀποκτήσει σήμερα μηχανισμοὺς ἐλέγχου τῆς νομιμότητας τῆς συμπεριφορᾶς τῶν κρατῶν ὥστε νὰ μὴ εἶναι τὸ κάθε κράτος κριτὴς τοῦ ἑαυτοῦ του. Αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ θετικὴ ὕψη τῆς πραγματικότητας, ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι τὰ Διεθνῆ Δικαστήρια, κυρίως ἐκεῖνο τῆς Χάγης, καὶ ἡ διεθνὴς διαιτησία, ἐπιλαμβάνονται μιᾶς διεθνοῦς διαφορᾶς, μόνον κατόπιν ρητῆς συγκαταθέσεως ἀμφοτέρων τῶν δικάων κρατῶν. Ὅσο γιὰ τὸ Συμβούλιο Ἀσφαλείας τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν, αὐτὸ ἔχει ἐπανειλημμένως δεῖξει ὅτι δὲν εἶναι ὁ καλύτερος φύλαξ τῆς νομιμότητας.

8. Ὁ δεῦτερος παράγων ποὺ προωθεῖται δυναμικὰ στὸ διεθνὲς δίκαιο εἶναι προφανῶς τὸ ἄτομο, ὁ ἰδιώτης, εἴτε ὡς μονάδα, εἴτε ὡς ὀργανωμένο σύνολο. Ἐπὶ μακρὸν τὸ ἄτομο ἐθεωρεῖτο ὑποκείμενο τοῦ διεθνοῦς δικαίου μόνο σὲ ἀνώμαλες καταστάσεις. Τὸ 1960 ὁ Rolando Quadri ἔλεγε: «ἂν θέλετε νὰ καταστεῖτε ἀπευθείας ὑποκείμενα τοῦ διεθνοῦς δικαίου, πρέπει νὰ προβεῖτε σὲ πράξεις πειρατείας στὴν ἀνοικτὴ θάλασσα ἢ νὰ διαπράξετε ἐγκλήματα πολέμου». Οἱ ἀκραῖες αὐτὲς θέσεις ἔχουν ἔκτοτε καμφθεῖ, ἰδίως μετὰ τὴν ἐμφάνιση σταθεροῦ νομικοῦ πλαισίου διεθνοῦς προστασίας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός, πῶς ὅλοι οἱ Ἕλληνες διεθνολόγοι, κυρίως στὶς παραδόσεις τους στὴν Ἀκαδημία τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου στὴ Χάγη ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της, οἱ Νικόλαος Πολίτης, Στυλιανὸς Σεφεριάδης, Ἰωάννης Σπυρόπουλος, Κωνσταντῖνος Εὐσταθιάδης, Γεώργιος Τενεκίδης, Νικόλαος Βαλτικός, μετὰ πάθος ὑποστήριξαν τὴν ἀνάγκη ἐξασφαλίσεως εὐθείας ἔννομης προστασίας τῶν ἀτόμων διὰ τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Στὴν ἴδια γραμμὴ πλεύσεως εἶχαν ταχθεῖ ὁ Πόλυς Μοδινός καὶ ὁ Κρίτων Τορναρίτης. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ σήμερα οἱ ἰσχυρισμοὶ περὶ κατ' ἐξάιρεσιν ἀναγνωρίσεως τῆς ἰδιότητος ὑποκειμένου τοῦ διεθνοῦς δικαίου στὰ ἄτομα (μόνον δηλαδὴ ὅταν προβλέπεται διὰ συνθήκης δικαίωμα ἀτομικῆς προσφυγῆς) συναντῶνται συχνὰ στὶς ἀναφορὰς τῶν συγγραφέων, ὅτι δηλαδὴ τὰ ἄτομα ἀποτελοῦν ἔμμεσα, μὴ γνήσια ὑποκείμενα, κλπ.

9. Ἀνάλογη πορεία διαπιστώσαμε ὡς πρὸς τοὺς διεθνεῖς ὀργανισμούς. Ἐπὶ μεγάλο χρονικὸ διάστημα οἱ κυβερνήσεις καὶ οἱ θεωρητικοὶ ποὺ τὶς ὑπηρετοῦν ἀντιμετώπιζαν τὸ φαινόμενο τῶν διεθνῶν ὀργανισμῶν μετὰ ἐπιφυλακτικότητα. Τὸ Διεθνὲς Δικαστήριον τῆς Χάγης στὴν ὑπόθεση τῶν ἐπανορθώσεων γιὰ πράξεις κατὰ τῶν

λειτουργιών των 'Ηνωμένων 'Εθνών το 1949 ήταν άρκούντως προσεκτικό στο θέμα της αναγνώρισης δικαιωμάτων και υποχρεώσεων διεθνούς δικαίου σε διεθνείς οργανισμούς (αή νομική τους φύση, έλεγγε, εξαρτάται από τις ανάγκες της κοινωνίας»). Δέκα, είκοσι χρόνια αργότερα κινήθηκε με μεγαλύτερη άνεση, είναι αλήθεια υπό την πίεση των περιστάσεων, στις γνωμοδοτήσεις του περί των δαπανών των 'Ηνωμένων 'Εθνών (1962) και περί της Ναμίμπια (1971). 'Εν τούτοις, ως το τέλος της δεκαετίας του 1980, άντηχοϋσε στα 'Ηνωμένα 'Εθνη ή ρητορεία ότι πηγή δικαίου του διεθνούς οργανισμού είναι μόνον ή ιδρυτική του συνθήκη, όχι και ή επιγενόμενη πρακτική των οργάνων του, προφανώς για να μη χάνουν τα κράτη μέλη τον έλεγχο του δημιουργήματός τους.

10. Οι έριδες συνεχίζονται. Μετά όμως την έμπειρία της Διασκέψεως για την 'Ασφάλεια και την Συνεργασία στην Εϋρώπη (ως γνωστόν ή ΔΑΣΕ δέν είχε νομική προσωπικότητα, αλλά πρωταγωνίστησε στο άναποδογύρισμα του κόσμου μεταξύ 1975 και 1989—*Le retournement du monde*, κατά τον χαρακτηρισμό των Bertrand Badie και Marie-Claude Smouts) δέν προκαλεί πλέον αντιπαραθέσεις ή νομική προσωπικότητα των διεθνών οργανισμών, γιατί όλοι κατάλαβαν ότι για τη διεθνή συνεργασία και την προαγωγή της ειρήνης δέν έρευνούμε ποιός έχει και ποιός δέν έχει νομική προσωπικότητα. 'Η διαμάχη περιορίζεται τώρα στην έκταση των άρμοδιοτήτων των διεθνών οργανισμών, αφού οι τελευταίοι δέν έχουν το θεϊτο δώρο της Kompetenz-Kompetenz των κρατών.

11. Θα πείτε ίσως, ότι τα γεγονότα στον Περσικό κόλπο και την πρώην Γιουγκοσλαβία έδραιώνουν την παρουσία του διεθνούς οργανισμού, τουλάχιστον στον τομέα της άποκαταστάσεως της διεθνούς ειρήνης και ασφαλείας. 'Εδώ δέν βλέπτε να είμαστε έπιφυλακτικοί, γιατί αυτή τη στιγμή στα 'Ηνωμένα 'Εθνη έπικρατεί κατάσταση αναζητήσεων ρόλων για διάφορα κράτη. 'Εξάλλου, όταν μετά το 1989 έφθασε το πλήρωμα του χρόνου, ώστε να ασκήσουν τα 'Ηνωμένα 'Εθνη τις άρμοδιότητες διατηρήσεως και άποκαταστάσεως της διεθνούς ειρήνης και ασφαλείας σύμφωνα με το Κεφάλαιο VII του Χάρτη και αναμίχθηκαν τα 'Ηνωμένα 'Εθνη σε 18 ένοπλες συρράξεις ανά τον κόσμο, διαπιστώθηκε ότι έλειπαν από τον διεθνή οργανισμό ιδίως ή έλευθερία κινήσεων και οι οικονομικοί πόροι. 'Ο Boutros Boutros-Ghali είχε προτείνει να χρηματοδοτηοϋν τα 'Ηνωμένα 'Εθνη, έστω με την έκδοση γραμματοσήμου των 10 cents άπευθείας εισπραττομένων από τον 'Οργανισμό, αλλά ή πρότασή του άπερρίφη άμέσως. 'Απουσιάζει από τον παγκόσμιο οργανισμό και ή κατάλληλη οργανωτική ύποδομή άκόμη και για την ευγενική επέπεια της διατηρήσεως της ειρήνης και ασφαλείας δια των 'Ηνωμένων 'Εθνών, όποτε έπεμβαίνουν έργολαβικώς άλλοι, όπως το NATO.

12. Τὰ προαναφερθέντα άποσκοποϋν στὴ συγκράτηση τοῦ ένθουσιασμοῦ περὶ τῆς ἐπιλύσεως ὄλων τῶν προβλημάτων διεθνοῦς εἰρήνης καὶ ασφαλείας παρὰ τὴ βούληση μερικῶν κρατῶν. Δὲν αἴρουν ὅμως τὴ γενικὴ διαπίστωση, ὅτι κατὰ τὴν τελευταία πεντηκονταετία οἱ διεθνεῖς ὀργανισμοὶ ἔχουν προαγάγει τὴν ὀργανικὴ συνεργασία σὲ ὄλους τοὺς τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἐμπλουτίζουν δὲ καθημεριῶς καὶ δίνουν πνοὴ στὸ διεθνὲς δίκαιο.

13. Τὸ διεθνὲς δίκαιο ἀναζητεῖ τώρα νέους, ἀκόμη πιὸ συγκεκριμένους ἀποδέκτες. Ἡδὴ κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1970, οἱ ἐρευνητὲς τῶν μακροπρόθεσμων τάσεων (Megatrends) τῶν διεθνῶν σχέσεων εἶχαν ἐπισημάνει μερικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα προοιωνίζοντο οὐσιώδεις μεταβολὲς στὶς διεθνεῖς σχέσεις. Τὸ πρῶτο στοιχεῖο ἦταν οἱ ἐπαναλαμβανόμενες ἀρρυθμίες τοῦ συστήματος τῶν σοσιαλιστικῶν κρατῶν τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Τὸ δεύτερο, ἦταν ἡ ἐμφάνιση παραγόντων ποὺ λειτουργοῦν, δραστηριοποιοῦνται καὶ ἐπικοινωνοῦν διεθνῶς χωρὶς τὴ συνδρομὴ ἢ ἔστω τὴν ἐνημέρωση τῶν ὀργάνων τοῦ κράτους. Ἡ θεωρητικὴ ἐπεξεργασία αὐτῶν τῶν φαινομένων προσδιορίσθηκε τότε στὶς μελέτες τοῦ James Rosenau (αὐτὲς συστηματοποιήθηκαν στὸ ἔργο του *Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity*, 1991) καὶ τοῦ Niklas Luhman, *Die Weltgesellschaft*, 1971.

14. Ἔτσι ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται ἡ λεγόμενη (θεωρία τῶν δικτύων) (Theory of Networks), ἡ ὁποία ἀναλύει τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ δράση διεθνῶς ὀργανωμένων συμφερόντων ποὺ δὲν ἐκφράζονται διὰ τοῦ κράτους, οὔτε ἔχουν ἀνάγκη στηριξέως ἀπὸ τὸ κράτος, οὔτε ἐλέγχονται ἀπὸ ὄργανα διεθνῶν ὀργανισμῶν. Εἶναι δίκτυα (Networks) οἰκονομικά, πολιτικά, ἐμπορικά, πολιτισμικά, θρησκευτικά, γλωσσικά, καὶ ἄλλα. Οἱ πιὸ ἐμφανεῖς τύποι αὐτῶν τῶν δικτύων στὸν ἐμπορικὸ καὶ τὸν οἰκονομικὸ τομέα, εἶναι φυσικὰ οἱ πολυεθνικὲς ἐταιρεῖες. Ἐπάνω τους ἔπεσαν κατὰ τὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια οἱ ἔπαινοι καὶ οἱ θρήνοι, ματαίως δὲ ἀναζητήθηκαν ποικίλοι τρόποι γιὰ νὰ ὑπαχθεῖ τὸ φαινόμενο σὲ διεθνεῖς κανόνες. Ὁ στόχος ἦταν λοιπὸν μονοσήμαντος, κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ἡ ἀντιπαράθεση μεταξύ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως δὲν ἐπέτρεπε στοὺς ἰδιῶτες ἄλλη ἐπικοινωνία ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἐπραγματοποιεῖτο μὲ τὴν ἔγκριση ἢ τὴν ἀνοχὴ τοῦ κράτους (καὶ αὐτὸ ἴσχυε κατὰ προέκταση γιὰ τὸ σύνολο τῶν πέρα τῶν συνόρων σχέσεων ὄλων τῶν κρατῶν). Ἔτσι, ὡς τὴ δεκαετία ποὺ διανύουμε, τὰ ἄλλα, μὴ οἰκονομικὰ ἢ ἐμπορικὰ δίκτυα, ὑπῆρξαν ἐλάχιστα καὶ οἱ δραστηριότητές τους ἦταν περιορισμένες.

15. Ἀπὸ τὴ στιγμή ὅμως, ποὺ οἱ σπουδαῖες μεταβολὲς στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη ἀφενός, καὶ τὰ τεχνικὰ μέσα ἀφετέρου, ἔκαμψαν τὸν οἶονεὶ μονοπωλιακὸ ἔλεγχο τοῦ κράτους στὶς ἀναρίθμητες ἐκδηλώσεις τῆς διεθνοῦς ζωῆς, τὰ δίκτυα παρουσιάζουν ἐντυπωσιακὴ ἀνάπτυξη καὶ διασπορὰ σὲ ὀλόκληρο τὸν κόσμο. Μποροῦμε νὰ

διαβιβάζουμε από την εμπειρία μας κατά τα τελευταία πέντε χρόνια, κυρίως στη Λατινική 'Αμερική, ότι τα διάφορα δίκτυα έπεμβαίνουν τώρα καθοριστικά σε σημαντικούς τομείς της κοινωνικής ζωής, ανεξαρτήτως έμπορίου και οικονομίας, λόγω χάρη στην παιδεία και τη θρησκεία. Τέλος, δέν πρέπει νά μᾶς διαφεύγει τὸ γεγονός ὅτι ἐδῶ και δέκα χρόνια, σύσσωμος ἡ ἀνθρωπότητα ἀνακάλυψε τὰ κάλλη τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς. Οἱ ἰδιωτικοποιήσεις πραγματοποιοῦνται σωρηδόν σὲ Ἄνατολή και Δύση. Καί τουλάχιστον ὡς πρὸς τὴν Ἄνατολή, ἰδιωτικοποίηση σημαίνει ὅτι ὀρισμένη, οἰκονομική δραστηριότητα διεθνοῦς χαρακτήρα (ὅπως λ.χ. ἡ ναυτιλία και τὸ ἐξωτερικό ἐμπόριο), ἐνῶ ὅταν ἀνῆκε στό κράτος λειτουργοῦσε κάτω ἀπὸ ὀρισμένους κανόνες, γιά τοὺς ὁποίους εἶχαν βρεθεῖ μεταξύ τῶν κρατῶν λύσεις κατά τὰ 70 τελευταία χρόνια, ἡ αὐτή οἰκονομική δραστηριότητα λειτουργεῖ τώρα βάσει ἄλλων κανόνων, οἱ ὁποῖοι δέν εἶναι ἀκόμη καθόλου εὐκρινεῖς.

16. Πρὶν ὅμως τεθεῖ τὸ ἐρώτημα ποιοὶ κανόνες διέπουν αὐτὲς τὶς δραστηριότητες πέρα τῶν συνόρων, και πρὶν κλείσουμε τὸ κεφάλαιο περὶ τῶν ἀποδεκτῶν τοῦ διεθνοῦς δικαίου, εἶναι καιρὸς νά ποῦμε ὅτι οἱ διακρίσεις περὶ τῶν ὑποκειμένων τοῦ διεθνοῦς δικαίου ἐφθασαν στό σημείο νά παραβλάπτουν τὴν ἁρμονική ἀνάπτυξή του. Ἡ Rosalyn Higgins, δικαστῆς στό Διεθνὲς Δικαστήριο τῆς Χάγης, σὲ τελευταῖο σύγγραμμά της ἐκφράζει σωστά αὐτὴ τὴν ἄποψη, ὅταν σημειώνει ὅτι οἱ διακρίσεις περὶ τῶν ὑποκειμένων τοῦ διεθνοῦς δικαίου δέν ἔχουν πλέον ἀξία. Ὁ δὲ Michel Virally, στὴν πρώτη φράση τῶν παραδόσεων του στὴν Ἀκαδημία τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου τῆς Χάγης τὸ 1983 ὑποστηρίζει, πὼς ἂν θέλουμε νά κατανοήσουμε τὸ διεθνὲς δίκαιο ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἐφαρμογῆς του, τότε πρέπει νά ἀναζητοῦμε, ὄχι ποιά εἶναι τὰ ὑποκείμενά του, ἀλλὰ ποιοὶ οἱ χρήστες, les usagers. Συνεχίζοντας αὐτὲς τὶς σκέψεις πιστεύουμε ὅτι δέν τίθεται μόνο θέμα ἐφαρμογῆς, ἀλλὰ συνολικῆς λειτουργίας τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ὁ γαλλικός ὅρος usager προσιδιάζει περισσότερο στοὺς ἀποδέκτες ὑπηρεσιῶν τοῦ δημόσιου τομέα, ἐνῶ ὁ ἀγγλικὸς ὅρος user (κατ' ἀκριβολογία («χρήστης»)) ἀναποκρίνεται περισσότερο στό ἀντικείμενο τῆς μελέτης μας. Ἐὰν λοιπὸν τοποθετηθοῦμε ἀπὸ τὸ ὀπτικό πεδίο τοῦ χρήστη τοῦ κανόνα, τότε θά διαπιστώσουμε πόσες μεγάλες δυνατότητες προστασίας παρέχει τὸ διεθνὲς (ἐθιμικό και συμβατικό) δίκαιο, ἀλλὰ και ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἀδυναμίες του. Ἔτσι, λ.χ. στὸν τομέα τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ἡ ἐξέλιξη, τουλάχιστον στά κείμενα, κρίνεται ἀρκετὰ ἱκανοποιητική, ἐπειδὴ ἡ πίεση πού δέχονταν οἱ κυβερνήσεις δέν τοὺς ἐπιτρέπει πλέον νά ἀλλοιώνουν εὐκόλα, διὰ τῆς διατυπώσεως, τὴ φύση τοῦ κανόνα πού υἱοθετοῦν. Τὰ πράγματα ὅμως δέν πᾶνε καλά, ὄχι μόνο στὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῶν πιδὸ πάνω κανόνων, ἀλλὰ και σὲ ἄλλους τομείς, ὅπου ἐπικρατεῖ ἀκόμη ἡ ἀντίληψη πὼς οἱ διεθνεῖς δεσμεύσεις περιορίζονται στό κράτος και ὅπου διὰ τοῦ κρά-

τους ό κανόνες, συνήθως άλλοιωμένος και λίγο άποτελεσματικός, φθάνει στους τελικούς άποδέκτες, όταν αυτοί είναι τά άτομα. 'Ο μηχανισμός αυτός μπορεί να άποκληθεϊ «ή έννομη σχέση σε καθεστώς transit». Για να δείξουμε τó πρόβλημα, θά αναφερθοϋμε σε δύο καιρίους θεσμούς, τή διεθνή εϋθύνη και τó δίκαιο τής θάλασσας.

α) Διεθνής εϋθύνη.

17. Έως σήμερα τó δίκαιο τής διεθνούς εϋθύνης είναι ακόμη στο μεγαλύτερο μέρος του έθιμικό. Δέν ύπάρχει κωδικοποίησή του σε συμβατικό κείμενο, άν και συναντώνται περιστασιακά συμβατικές ρυθμίσεις. 'Η 'Επιτροπή τοϋ Διεθνούς Δικαίου τών 'Ηνωμένων 'Εθνών εξετάζει τó θέμα άπό τó 1956, τó τελικό προϊόν τοϋ έργου της κατετέθη στη Γενική Συνέλευση τών 'Ηνωμένων 'Εθνών τó 1996, αλλά αυτό άσφαλώς θά ύποστεϊ και άλλη έπεξεργασία ώσπου να θεωρηθεϊ ικανό να καλύψει τó άντικείμενό του.

18. Τó παραδοσιακό διεθνές δίκαιο άντιμετωπίζει τή διεθνή εϋθύνη ως ζήτημα σχέσεων κράτους πρós κράτος και μόνον. Αυτή όμως ή μονομέρεια και ή άγνόηση άλλων μορφών διεθνούς εϋθύνης όδήγησε τήν 'Επιτροπή τοϋ Διεθνούς Δικαίου, μετά άπό 40 χρόνια ένασχολήσεως, να προτείνει τó 1996 στη Γενική Συνέλευση τών 'Ηνωμένων 'Εθνών ένα συνολικό Σχέδιο, τοϋ όποιου τó δεύτερο μέρος περι συνεπειών τής διεθνούς εϋθύνης δέν άνταποκρίνεται πλήρως στο πρώτο μέρος, πού αναφέρεται στους γενεσιουργούς παράγοντες τής διεθνούς εϋθύνης. 'Ο δέ τελευταίος εισηγητής Gaetano Aranzio-Ruiz ένσυνειδήτως ύπέσκαψε τó οικοδόμημα πού έκτισε ό προκάτοχός του και βασιικός εισηγητής Roberto Ago.

19. Έκεϊνο όμως πού μάς άπασχολεί έδώ κείται έκτός τής διαλεκτικής τοϋ Σχεδίου και άφορᾷ στους πρωταγωνιστές τοϋ θεσμοϋ. Παράδειγμα: δύο κράτη Α και Β, συνάπτουν διεθνή συνθήκη γενεσιουργό δικαιωμάτων και ύποχρεώσεων διεθνούς δικαίου. "Αν παραβιασθεϊ ή συνθήκη άπό τó Α κράτος, αυτό θά ύπέχει μόν διεθνή εϋθύνη, αλλά όχι άπαραιτήτως έναντι τοϋ κράτους Β. Πράγματι, σε άρκετές περιπτώσεις, όταν τίθεται σε ένέργεια ό δευτερογενής κανών, τó ύποκείμενο τοϋ δευτερογενούς κανόνος δέν είναι πάντοτε τó ίδιο με έκείνο τοϋ πρωτογενούς κανόνος. "Άλλοι δεσμεύονται και άλλος διεκδικεί άποζημίωση άπό τήν μη τήρηση τών συμφεφωνημένων. Αυτά στο έσωτερικό δίκαιο ίσως δέν συγκινούν, αλλά για τó διεθνές άποτελοϋν εξέλιξη. "Έτσι, στην Εϊδική 'Επιτροπή πού ίδρυσε τó Συμβούλιο 'Ασφαλείας τó 1994 για τις άποζημιώσεις άπό τά γεγονότα στον Περσικό κόλπο οί αίτήσεις (2,5 έκατομμύρια τόν αριθμό ως τώρα) κατατίθενται, είτε άπό τά κράτη τής ίθαγενείας τών θυμάτων, είτε άπό διεθνείς όργανισμούς. Κατατίθενται όμως και άπευθείας άπό φυσικά ή νομικά πρόσωπα, ένῶ οί άποζημιώσεις καταβάλλον-

ται χωρίς να παρεμβαίνει το κράτος της ιθαγενείας του θύματος. Παραπλήσιες καταστάσεις δημιουργεί και η εφαρμογή του άρθρου 50 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των Δικαιωμάτων του Άνθρώπου (περί χρηματικής ή άλλης ικανοποίησης θυμάτων εκ παραβιάσεων της Συμβάσεως). Έκει, ανεξαρτήτως του πρωτογενούς νομικού δεσμού που δημιουργείται από τη Σύμβαση μεταξύ κρατών, η παραβίασή της δημιουργεί νέο δεσμό διεθνούς δικαίου ακόμη και μεταξύ ενός κράτους και των πολιτών του αυτού κράτους. Διαπιστώνουμε και εδώ εξέλιξη, την οποία ο εισηγητής της Έπιτροπής Διεθνούς Δικαίου, για να απαλλαγεί από τον κόπο να πείσει περί τίνος πρόκειται, κατέταξε στην κατηγορία των αυτόνομων (*self-contained*) καθεστώτων, τα οποία όμως δεν παύουν να εντάσσονται στο διεθνές δίκαιο και μάλιστα να το ενισχύουν.

20. Εξάλλου, το παράδοξο ως προς τη σχέση μεταξύ ατόμων και διεθνούς δικαίου συνίσταται στο ότι το άτομο επικαλείται και προστατεύεται από το διεθνές δίκαιο πολύ περισσότερο ενώπιον των εσωτερικών οργάνων του κράτους, παρά ενώπιον διεθνών οργάνων. Αλλά για να λειτουργήσει πλήρως το σύστημα, πρέπει να είναι δυνατή ή προσπέλαση του ατόμου σε διεθνή όργανα. Τέτοια διαδικαστική εξέλιξη πραγματοποιείται επί του παρόντος με βραδείς ρυθμούς.

21. Η κωδικοποίηση λοιπόν του δικαίου της διεθνούς ευθύνης διατηρήθηκε ως τώρα στο παλαιό επίπεδο κράτους προς κράτος περιλαμβανομένων και των αντιμέτρων, επιπλέον δε η προσπάθεια κωδικοποίησης δεν επεκτείνεται στη διεθνή ευθύνη των διεθνών οργανισμών. Πάντως, ανεξαρτήτως Σχεδίου της Έπιτροπής Διεθνούς Δικαίου, η πρακτική ολόένα απομακρύνεται από τις παραδοσιακές διαδικασίες της διπλωματικής προστασίας, δηλαδή της, κατά διακριτική ευχέρεια, ανάληψης της προστασίας των συμφερόντων των πολιτών ενός κράτους από την κυβέρνηση του ούτως ώστε να μεταβάλλεται το αίτημα του ιδιώτη σε διεθνή αίτηση. Χαρακτηριστικό τέλος είναι το Ψήφισμα 51/242 της 15ης Σεπτεμβρίου 1997 της Γενικής Συνελεύσεως των Ένωμένων Έθνών, περί κυρώσεων του Ο.Η.Ε., το οποίο προσπαθεί να αντιμετωπίσει, μάλλον ανεπιτυχώς, το καίριο πρόβλημα των επιπτώσεων των διεθνών κυρώσεων στον πληττόμενο λαό του τιμωρουμένου κράτους.

22. Κατά γενική παρατήρηση, στον τομέα της διεθνούς ευθύνης έναντι των ιδιωτών το σύγχρονο διεθνές δίκαιο, χωρίς να αποβάλλει τους μηχανισμούς της διπλωματικής προστασίας στο παραδοσιακό τους σχήμα, ωθείται προς αποτελεσματικότερες λύσεις. Αλλά επειδή το δόγμα της διεθνούς ευθύνης έχει ως επίκεντρο το κράτος, οι λύσεις αυτές, είτε είναι ανεπαρκείς, είτε δεν έχουν γενικευθεί.

β) Δίκαιο τῆς θάλασσας.

23. Θὰ ἀναφερθοῦμε τώρα στὸ δίκαιο τῆς θάλασσας, τὸ ὁποῖο, ἀντίθετα πρὸς ἐκεῖνο τῆς διεθνοῦς εὐθύνῃς ἔχει τύχει κωδικοποιήσεως καὶ μάλιστα πολλαπλῆς. Χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ Σύμβαση τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν τοῦ 1982 γιὰ τὸ δίκαιο τῆς θάλασσας ἀποτελεῖ σπουδαῖο ἐπίτευγμα. Ὅμως, ἡ Σύμβαση δὲν παύει νὰ εἶναι ἓνα ἀκόμη παράδειγμα κρατικο-κεντρικῆς νοοτροπίας. Στὸ κείμενό της ὁ ὅρος «κράτος» ἀναφέρεται τουλάχιστον 470 φορές. Καὶ ἀναρωτιέται κανεὶς: μόνο τὸ κράτος εἶναι ὁ χρήστης τῆς θάλασσας; τί εἶναι τὰ 40.000 πλοῖα ἄνω τῶν χιλίων κόρων τοῦ Lloyd's Registry of Shipping καὶ οἱ χιλιάδες τῶν ἀλιευτικῶν καὶ τῶν ἄλλων πλοίων μικρότερης χωρητικότητος ποὺ διασχίζουν τίς θάλασσες, τί εἶναι οἱ ναυτικοί, οἱ πλοιοκτῆτες, οἱ ἐφοπλιστές, τὰ μεταφερόμενα πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα;

24. Προχειρῶς μπορεῖ βέβαια νὰ δοθεῖ ἡ ἀπάντησις ὅτι τὸ δίκαιο τῆς θάλασσας ἔχει ὡς κύριο ἀντικείμενο τὴν κατανομὴ ἀρμοδιοτήτων καὶ τὴ χάραξη ὁρίων μεταξὺ τῶν κρατῶν στὴ θάλασσα. Τὰ περὶ χρηστῶν παραπέμπονται ἔτσι κατὰ μέγα μέρος στὸ ναυτικὸ δίκαιο, ἀλλὰ τὸ ναυτικὸ δίκαιο δὲν εἶναι ἀπαραιτήτως διεθνές. Θὰ μπορούσε ὅμως νὰ περιλάβει θέματα ἐλευθερίας τοῦ ἐμπορίου, μὴ διακρίσεως τῆς σημαίας, ἀσφαλείας τοῦ πλοίου καὶ τῆς ναυσιπλοΐας καὶ ἄλλα. Ἐπίσης, διαβάζουμε στὴ νέα Σύμβαση τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν τοῦ 1982 τριάντα περίπου ἀναφορὲς στοὺς «κατάλληλους (relevant) κανόνες καὶ ἀρχὲς τῆς ναυσιπλοΐας» καὶ τουλάχιστον στίς πρῶτες ἐρμηνεῖες τῆς κωδικοποιήσεως ἀρκετοὶ ἀναρωτήθηκαν ἐὰν ἡ παραπομπὴ γίνεται μόνο στοὺς κανόνες τοῦ IMO (τοῦ Διεθνοῦς Ναυτιλιακοῦ Ὄργανισμοῦ) ἢ καὶ σὲ ἄλλους κανόνες. Φρονοῦμε, ὅτι ὁ IMO ἔπρεπε νὰ εἶχε ἐνταχθεῖ ρητὰ καὶ εὐθέως στοὺς κανόνες καὶ τίς διαδικασίες χρήσεως τῆς θάλασσας. Τώρα προσπαθεῖ νὰ καλύψει τὰ κενὰ σταδιακά.

25. Ἀφοῦ λοιπὸν τὸ δίκαιο τῆς θάλασσας ἀφορᾷ στὸ κράτος, ἡ σύμβαση τοῦ 1982 βρίθει ἀναφορῶν περὶ παράκτιου κράτους, κράτους τοῦ λιμένος, περικλειστοῦ κράτους, κράτους τῆς σημαίας, κλπ. Ἡ κεκτημένη ταχύτητα ἔχει κάμει μάλιστα τοὺς συντάκτες τῆς Συμβάσεως νὰ χρησιμοποιοῦν τελείως ἀδόκιμους ὅρους, ὅπως τὸ «ἐρευνῶν κράτος» (Researching State), ἐνῶ ἀκόμη ἀστειότερος ἦταν ὁ ὅρος τὸ «ἀλιεῦον κράτος» (Fishing State), τοῦ ὁποῖου ὅρου ἡ διατήρησις ἀπεφεύχθη τὴν τελευταία στιγμὴ ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Συμβάσεως «περὶ ἐκατέρωθεν τῶν ὁρίων ἐκτεινομένων ἀποθεμάτων ἀλιεύματος» τοῦ 1995.

26. Αὐτὲς οἱ σημειολογικὲς ἐνδείξεις εἶναι χρήσιμες, γιὰτὶ ὑποδηλώνουν τίς γραφειοκρατικὲς ἀντιλήψεις περὶ τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ἔστι δὲ γραφειοκρατία κατὰ τὸν Max Weber «ὄχι μόνο ἡ δεσποτεία μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδας, ἀλλὰ καὶ ἡ δεσποτεία ὀρισμένης νοοτροπίας πάνω στὴν κοινωνία».

27. 'Από τὸ νέο δίκαιο τῆς θάλασσας διαπιστώνουμε ὅμως καὶ κάτι ἄλλο σημαντικό γιὰ τὸ θέμα μας. "Ὅτι προκειμένου νὰ διαφυλαχθοῦν γενικότερα ἀγαθὰ, ὅπως ἡ προστασία τοῦ θαλάσσιου περιβάλλοντος, κάμπτεται τώρα πιά ἡ ἀποκλειστικότητα τῆς σημαίας ἀκόμη καὶ στὴν ἀνοικτὴ θάλασσα. Τὸ Memorandum τῶν Παρισίων τοῦ 1982 (ὡς ἐτροποποιήθη τὸ 1996) ἐκφράζει αὐτὴ τὴ μεταβολὴ τοῦ διεθνοῦς κανόνα ὥστε νὰ καταπολεμηθεῖ τουλάχιστον ἡ ρύπανση τῶν θαλασσῶν.

28. "Ὡς τώρα ἀναφερθήκαμε ἐκτεταμένα στὴν προέχουσα θέση τοῦ κράτους στὸ διεθνὲς δίκαιο. 'Αλλὰ γιὰ ποιοὺ κράτος μιλάμε; Ὑπάρχουν σήμερα 187 κράτη μέλη τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν. Εἶναι σπάνιο νὰ βρεῖ κανεὶς πολλὰ κράτη ποὺ μοιάζουν μεταξύ τους ἀπὸ ἀπόψεις οικονομίας, πληθυσμοῦ, κοινωνικῆς διαρθρώσεως, πολιτισμικῆς ὑποστάσεως ἢ στρατιωτικῆς ἰσχύος. Τὸ διεθνὲς δίκαιο κλείνει τὰ μάτια στὶς κραυγαλέες μεταξύ τους διαφορὲς καὶ στὸ ὄνομα μιᾶς πλασματικῆς ἰσότητος (τῆς λεγομένης νομικῆς ἰσότητος) ἀνεβάζει τὰ κριτήρια πρὸς τὰ πάνω.

29. Τὸ διεθνὲς δίκαιο καλεῖ λοιπὸν τὰ κράτη ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γενικὸ πρόσταγμα σεβασμοῦ του, νὰ προβοῦν σὲ συγκεκριμένες ἐνέργειες, νομοθετικὲς καὶ διοικητικὲς, (νὰ ἐξασφαλίσουν), (νὰ διαφυλάξουν), (νὰ ἐπιβάλλουν), κλπ. Δεινὸν ὅμως τίθεται τὸ ἐρώτημα, πόσα κράτη, καταξιωμένα ἀορίστως ἀπὸ τὸ διεθνὲς δίκαιο, εἶναι σὲ θέση νὰ ἀνταποκριθοῦν πράγματι στὶς διευρυνόμενες διεθνεῖς ὑποχρεώσεις τους καὶ νὰ ἀσκήσουν τὰ δικαιώματά τους διεθνῶς. Καὶ δὲν ἀναφερόμεθα βέβαια σὲ ἐκεῖνα τὰ κράτη ποὺ ἠθελήμενα παραβιάζουν τὸ διεθνὲς δίκαιο. Ἐννοοῦμε ὅτι ἀρκετὰ κράτη ἀναλαμβάνουν εὐχαρίστως καὶ κάποτε δρομολογοῦν μὲ πρωτοβουλίες ἀντιπροσώπων τους σὲ διεθνεῖς συνδιασκέψεις καὶ ὄργανα νέες διεθνεῖς ὑποχρεώσεις, τῶν ὁποίων οὔτε καν τὸν ἀπόηχο ἀντιλαμβάνεται ἢ ἄλλοτε διαλελυμένη καὶ ἄλλοτε ράθυμη κρατικὴ μηχανή. 'Ὁ Louis Henkin ἦταν λοιπὸν καὶ αὐτὸς αἰσιδόδοξος ὅταν ἔγραψε ὅτι «σχεδὸν ὅλα τὰ κράτη, σχεδὸν πάντοτε, ἐφαρμόζουν σχεδὸν ὅλους τοὺς κανόνες τοῦ διεθνοῦς δικαίου».

30. Ἡ στενογραφικὴ ἀναφορὰ στὸ κράτος, τὸ ἄτομο ἢ τὸν διεθνῆ ὄργανισμό δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἀποδώσει τίς ποικιλίες τῆς πραγματικότητος. Εἶπαμε ὅτι στὴν ὀθόνη τοῦ διεθνοῦς δικαίου τὰ κράτη ἐμφανίζονται μὲ ὁμοίμορφο καὶ μᾶλλον πολυτελὲς ἔνδυμα, ἐνῶ ὅλοι γνωρίζουν ὅτι ὅσο σπουδαῖα καὶ ἂν εἶναι, τὰ κράτη ἔχουν παύσει νὰ ἀποτελοῦν τοὺς μόνους χρῆστες τῶν κανόνων τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Τὸ μεγαλεῖο τὸ μοιράζονται μὲ ἄλλους. 'Απὸ τὴν πλευρὰ τους, τὰ ἄτομα, οἱ ἰδιῶτες, εἶναι ἐπίσης ἀδιαμφισβήτητοι ἀποδέκτες μεγάλου μέρους τῶν κανόνων τοῦ διεθνοῦς δικαίου, ἂν καὶ δὲν διαθέτουν πάντοτε τὰ διαδικαστικὰ ἐκεῖνα μέσα ποὺ θὰ τοὺς ἐπιτρέψουν νὰ προβάλλουν ἀπαιτήσεις διεθνῶς. Τὸ ἄτομο ἔχει ὅμως παύσει νὰ ἀναφέρεται στὶς διεθνεῖς διαδικασίες ἀπαραιτήτως διὰ τοῦ κράτους τῆς ἰθαγενείας του.

31. Τώρα ἡ ἰθαγένεια ἀποτελεῖ δεσμὸ πρὸς ἄλλοτε προβάλλεται καὶ ἄλλοτε χάνεται ὀλοσχερῶς ἀπὸ τὴν ὀθόνη, ἀνάλογα μὲ τὴν ἔννομη σχέση (τὶς περισσότερες φορὲς ἐμφανίζεται ὁ ἄνθρωπος, ὅχι ὁ Ἰνδός, ἡ Ρωσίδα, ὁ Οὐραγουανός, καὶ εἶναι ὁ καθένας — Everyone — εἶναι ἡ «ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα» — Activity-αὐτοτελῶς, πρὸς διέπονται ἀπὸ τὸν διεθνῆ κανόνα.

32. Τέλος, οἱ διεθνεῖς ὀργανισμοὶ πραγματοποιοῦν ὀλοένα περισσότερες καὶ ἐντυπωσιακὲς ἐμφανίσεις στὴ διεθνῆ σκηνή, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι δὲν ἀσκοῦνται καὶ στὸ μετέωρο βῆμα τοῦ πελαργοῦ. Ἄλλὰ παρὰ τὴν τελειοποίηση καὶ τὴν εὐκρίνεια τῆς ὀθόνης, ἀρκετοὶ παράγοντες τῆς διεθνοῦς ζωῆς δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐπαρκῶς ἐντοπισθεῖ γιὰ νὰ ὑπαχθοῦν στὸ διεθνὲς δίκαιο. Καθὼς ὅμως σὲ ὅλες τὶς χῶρες τὸ κέντρο βάρους μετατοπίζεται ἀπὸ τὰ πολιτικὰ στὰ κοινωνικὰ ζητήματα, παρατηρεῖται καὶ στὰ διεθνῆ ἀνάλογη διολλίθηση ἀπὸ τὸ κράτος πρὸς τὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων. Στὴ διεθνῆ ζωὴ ἐμφανίζεται τώρα ὡς χωριστὸ ἀγαθὸ ἄξιο εἰδικῆς νομικῆς προστασίας ἡ ἔννοια τῆς ἀνθρωπότητας. *La emergencia de la Humanidad* εἶναι ὁ τίτλος μιᾶς ἀπὸ τὶς τελευταῖες μελέτες τοῦ ἀξέχαστου René-Jean Dupuy.

B. Ἐκτασὴ ἐφαρμογῆς τοῦ διεθνοῦς δικαίου.

33. Ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν χρηστῶν καὶ ἡ ἐπέκτασις τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ διεθνοῦς δικαίου εἶναι φαινόμενα ἀλληλένδετα. Τὸ πεδίο δράσεως τοῦ διεθνοῦς δικαίου συνεχῶς διευρύνεται. Καλύπτει σωρεῖα ἐννόμων σχέσεων, πολιτικῶν, ὀικονομικῶν, κοινωνικῶν, πολιτιστικῶν καὶ ἄλλων. Ἡ ἰσχὺς τῶν κανόνων τοῦ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ ἐξωατμοσφαιρικὸ διάστημα ὡς τὸ βυθὸ τῶν θαλασσῶν. Δὲν ὑπάρχει σπιθαμὴ γῆς, θάλασσας καὶ ἀέρος πρὸς νὰ μὴ ὑπάγεται σὲ κανόνες περὶ τῶν ἀρμοδιοτήτων τῶν κρατῶν. Παρραλλήλως τὸ διεθνὲς δίκαιο ἐξασφαλίζει ὀλοένα περισσότερους κύκλους ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, προστατεύει ἀπὸ τὴν αὐθαιρεσία τῆς ἐξουσίας. Διαμορφώνει πλαῖσιο διεθνοῦς συνεργασίας γιὰ τὴν ὑγεία, τὴν ἐπιστήμη, τὸν πολιτισμὸ. Τροφοδοτεῖ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ λειτουργία τῶν διεθνῶν ὀργανισμῶν. Ἀποσκοπεῖ στὴ διατήρησις τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀσφαλείας καὶ σὲ περίπτωσις ἔνοπλης συρράξεως προνοεῖ γιὰ περιορισμὸ τῶν συνεπειῶν τῆς τελευταίας.

34. Πρὸς τὸν σκοπὸ ὅμως καλύτερης συγκροτήσεως τοῦ συστήματος τίθεται τώρα πρόβλημα ἱεραρχήσεως τῶν κανόνων τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ἦδη κατὰ τὸν μεσοπόλεμο μεγάλοι θεωρητικοί, ὅπως ὁ Sir Arnold McNair, ὁ Georges Scelle καὶ ὁ Alfred Verdross εἶχαν μιλήσει γιὰ διαβαθμίσεις τοῦ διεθνοῦς δικαίου, ὁ πρῶτος μάλιστα ἔγραψε σπουδαία πραγματεία περὶ Higher Law (περὶ «ὑπέριτερου» διεθνοῦς δικαίου). Ὁ Χάρτης τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν στὸ ἄρθρο 103 ἐξαγγέλλει δομικὴ ἱεράρχισις, ἐνῶ τὰ ἀναπτυσσόμενα κράτη τοῦ Τρίτου κόσμου ἐπανεφεραν

παλαιότατη ιδέα συνδεδεμένη προς τὸ φυσικὸ δίκαιο καὶ εἰσήγαγαν σὲ κωδικοποιητικές συνθήκες τὴν ἔννοια τοῦ *ius cogens* μὲ ἰσχυρὲς δόσεις ἀοριστίας. Ἄλλὰ δὲν εἶναι μόνο προς τὰ πάνω ποὺ δημιουργοῦνται ἐρωτηματικά ὡς προς τὴν ἱεράρχισή των κανόνων τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Καὶ προς τὰ κάτω συνεχῶς προάγονται κανόνες χαμηλῆς νομικῆς δξότητας μὲ τὸ λεγόμενο *soft law*.

35. Ἐπίσης, ὁ ρόλος τῶν διεθνῶν δικαιοδοτικῶν ὀργάνων καὶ ἰδίως τοῦ Διεθνοῦς Δικαστηρίου τῆς Χάγης στὸν προσδιορισμὸ τῆς ἐκτάσεως ἐφαρμογῆς τοῦ διεθνοῦς δικαίου εἶναι καθοριστικός. Χωρὶς νὰ λησμονοῦμε ὅτι ἡ νομολογία δὲν εἶναι τόσο ἀνεπτυγμένη, λόγω ἀπροθυμίας τῶν κρατῶν νὰ τὸ ἐμπιστευοῦνται, τὸ Διεθνὲς Δικαστήριον κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες συνέβαλε στὴν ἀνάδειξη θεμελιωδῶν κανόνων τοῦ ἐθιμικοῦ διεθνοῦς δικαίου. Στὸν τομέα αὐτὸν προέχουν οἱ ἀποφάσεις περὶ τῆς ἰφαλοκρητίδας τῆς Βόρειας θάλασσας (1969) καὶ περὶ τῶν στρατιωτικῶν καὶ παρα-στρατιωτικῶν δραστηριοτήτων τῶν Η.Π.Α. στὴ Νικαράγουα (1986). Συγχρόνως ὅμως, τὸ Δικαστήριον χρησιμοποιεῖ τὶς ἀρχὲς τῆς ἐπιεικειᾶς ἢ εὐθυδικίας (Equitable Principles) κατὰ τέτοιον τρόπο, ὥστε ὁ Πρόεδρός του Mohammed Bedjaoui νὰ μιλᾷ γιὰ τὸ «αἰνίγμα τῆς εὐθυδικίας» στὴ νομολογία τοῦ Διεθνοῦς Δικαστηρίου, πράγμα ποὺ τελικῶς καθιστᾷ ἀβέβαιη τὴν ἔκβαση τῶν ὑποθέσεων ποὺ αὐτὸ ἐξετάζει. Νὰ τὸ ἔχουν ὑπόψη τους ὅσοι ἐθνουσιωδῶς καὶ χωρὶς μελέτη διασώζουν τὴν πολιτικὴ τους μὲ ἀναφορὲς στὸ Διεθνὲς Δικαστήριον.

36. Ἐξᾴλλου, παρὰ τὰ ὅσα ὑποστηρίχθηκαν ἐξ ἀφορμῆς τῆς ὑποθέσεως *Lockerbie* (1992, 1998) τὸ Διεθνὲς Δικαστήριον τῆς Χάγης δὲν ἐπικαλεῖται τὸ διεθνὲς δίκαιο γιὰ νὰ ξεπεράσει τὰ πολιτικὰ ὅρια. Στὴν ὑπόθεση τῆς δυτικῆς Σαχάρας (1975) ἔδειξε πὼς εἶναι μάταιη ἡ ἀντιπαράθεση τῆς κρατικῆς παρουσίας προς τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν. Στὴν ὑπόθεση *Barcelona Traction* (1970) ἀναφέρθηκε σὲ διεθνεῖς κανόνες ποὺ ἰσχύουν *erga omnes*, ἀλλὰ σὲ ἐκείνη τοῦ Ἀνατολικοῦ *Timor* (1995), ὅταν κλήθηκε νὰ ἀποφανθεῖ γιὰ τὶς συνέπειες τῶν κανόνων *erga omnes* ἀπέφυγε νὰ ἀπαντήσῃ.

37. Ἡ τελευταία γνωμοδότηση γιὰ τὴν νομιμότητα τῶν πυρηνικῶν ὀπλων (1996), δίκαια κατακρίνεται, ἐπειδὴ τὸ Διεθνὲς Δικαστήριον, ἀφοῦ διαπίστωσε ὅτι δὲν ὑπάρχει συμβατικός ἢ ἐθιμικός κανόνας ἀπαγορευτικός τῆς παραγωγῆς, ἐναποθηκέυσεως καὶ χρήσεως τῶν πυρηνικῶν ὀπλων, κατέληξε στὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ κράτη ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦσιν αὐτὰ τὰ ὄπλα θὰ πρέπει νὰ σέβονται καὶ νὰ ἐφαρμόζουν τὸ ἀνθρωπιστικὸ δίκαιο. Εἶναι σὰ νὰ ἔλεγε: νομικῶς μπορεῖτε νὰ μπεῖτε στὴν κόλαση, ἀλλὰ δὲν γνωρίζω πὼς θὰ συμβιβάσετε περαιτέρω τὰ πράγματα. Πιστεύω πάντως, ὅτι ἡ στάση τοῦ Δικαστηρίου ἐνεθάρρυνε τὴν ἀπροσχημάτιστη διασπορὰ τῶν πυρηνικῶν ὀπλων στὴν Ἰνδία καὶ τὸ Πακιστάν τὸ 1998.

38. Τέλος, ως πρὸς τὴ δικαστικὴ λειτουργία στὸ διεθνὲς δίκαιο, ἐξαιρέται ἡ ἴδρυση τῶν Διεθνῶν Ποινικῶν Δικαστηρίων ἀντίστοιχα γιὰ τὴν πρῶν Γιουγκοσλαβία καὶ τὴ Ρουάντα. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη δρομολογεῖται καὶ ἀπὸ τὸ Σχέδιο Κώδικα Ἐγκλημάτων κατὰ τῆς Εἰρήνης καὶ Ἀσφαλείας τῆς Ἀνθρωπότητας καὶ ἐντάσσεται στις προσπάθειες ἀποτελεσματικότερης διεθνοῦς συνεργασίας γιὰ τὴν πρόληψη καὶ τὴν καταπολέμηση ἐγκληματικῶν πράξεων ἐν εἰρήνῃ καὶ ἐν πολέμῳ. Ἐνα νέο διεθνὲς καὶ διαρκὲς ποινικὸ δικαστήριον ἀναμένεται νὰ ἰδρυθεῖ μετὰ τὴ συνδιάσκεψη τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν ἢ ὅποια συγκαλεῖται τὸν Μάϊο τοῦ 1998 στὴ Ρώμῃ.

39. Ἀποτελεῖ ἐπίσης ἐξέλιξη τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ διεθνῆ ὄργανα ἐπικουροῦνται ὀλοένα περισσότερο ἀπὸ μὴ κυβερνητικὲς οργανώσεις, ἰδίως διεθνεῖς μὴ κυβερνητικὲς οργανώσεις, ὅπως ἡ Διεθνὴς Ἀμνηστία, ἡ Greenpeace, οἱ «γιατροὶ χωρὶς σύνορα», οἱ «γιατροὶ τοῦ κόσμου», τὸ Helsinki Watch, κ.ἄ. Οἱ ὀργανώσεις αὐτὲς ἀναδεικνύονται σὲ παράγοντες συνδρομῆς, τόσο γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ, ὅσο καὶ γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ὅσοι ἔχουν θητεία στις διεθνεῖς σχέσεις γνωρίζουν μὲ πόσες ἐπιφυλάξεις οἱ κυβερνήσεις ἀλλὰ καὶ οἱ διεθνεῖς ὀργανισμοὶ ἀντιμετωπίζουν τίς μὴ κυβερνητικὲς ὀργανώσεις. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς δὲν παρουσιάζουν τὰ ἐχέγγυα τοῦ ἔγκυρου συνομιλητῆ, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ κράτη πού δὲν εἶναι σοβαρά. Ἡ ἱστορία εἶναι μὲ τὸ μέρος τῶν μὴ κυβερνητικῶν ὀργανώσεων. Ἡ σημαντικότερη μὴ κυβερνητικὴ ὀργάνωση πού γιὰ ποικίλους λόγους ἤδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα γίνεται δεκτὴ στις διεθνεῖς σχέσεις εἶναι ἡ Διεθνὴς Ἐπιτροπὴ τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ καὶ τῆς Ἐρυθρᾶς Ἡμισελήνου. Ἀλλὰ ἀκόμη νωρίτερα, στις ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, ἡ κατάργηση τοῦ δουλεμπορίου προῆλθε ἀπὸ τὴν κινητοποίηση ἰδιωτικῶν ὀργανώσεων στὴ Βρετανία, τὴ Γαλλία καὶ τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες.

40. Ὡς πρὸς τὸ παρόν, δύο πολὺ πρόσφατα παραδείγματα ἀναδεικνύουν τὴ λειτουργικὴ παρουσία τῶν μὴ κυβερνητικῶν ὀργανισμῶν στις διεθνεῖς ὑποθέσεις: πρῶτο, μὴ κυβερνητικὲς ὀργανώσεις ἀπετέλεσαν τίς κοινωνικὲς δυνάμεις πού ἄσκησαν πιέσεις, ὥστε τελικὰ νὰ ὑποβληθοῦν τὸ 1996 ἀντίστοιχα ἀπὸ τὴν Παγκόσμια Ὄργάνωση Ὑγείας καὶ τὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν πρὸς τὸ Διεθνὲς Δικαστήριον τῆς Χάγης οἱ δύο αἰτήσεις γνωμοδοτήσεως περὶ τῆς νομιμότητας τῶν πυρηνικῶν ὅπλων. Ἐξάλλου, ἐντυπωσιακὴ ὑπῆρξε ἡ ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον συμμετοχὴ μὴ κυβερνητικῶν ὀργανώσεων στις πρωτοβουλίες πού ὀδήγησαν στὴ σύναψη στις 6 Δεκεμβρίου 1997 στὴν Ottawa τῆς ἱστορικῆς συνθήκης «περὶ ἀπαγορεύσεως κατασκευῆς, ἐναποθηκεύσεως καὶ χρήσεως ναρκῶν κατὰ προσωπικοῦ». Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μερικὰ κράτη, μετὰξὺ τῶν ὁποίων κυρίως οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς, δὲν μετέσχον καὶ δὲν ὑπέγραψαν τὴ σύμβαση. Εἶναι ὅμως ἐνδιαφέ-

ρουσα ή εξήγγιση που έδωσε έγκυρος αναλυτής για αυτή τη στάση της υπερδυναμείας. Οί 'Ηνωμένες Πολιτείες δέν έχουν ειδικό λόγο να άρνοούνται τη ρύθμιση. 'Η επίκληση της ανάγκης να διαφυλάσσονται με ναρκωθέτηση τά σύνορα της Νότιας Κορέας δέν είναι τόσο πειστική, άφου τά σύνορα σήμερα μπορούν να φυλάσσονται κατά προσωπικού με ακτίνες laser. Πιθανόν ό βαθύτερος λόγος είναι πως άν οί κυβερνήσεις ύποχωρήσουν σε πρωτοβουλίες του είδους, που προέρχονται από ιδιώτες, τó επόμενο βήμα θα είναι ή απαίτηση άπαγορεύσεως των πυρηνικών όπλων, πράγμα τó όποιο οί 'Ηνωμένες Πολιτείες δέν επιθυμούν.

41. Οί μη κυβερνητικές οργανώσεις συνιστούν σήμερα σπουδαίες δυνάμεις για την έξασφάλιση καλύτερων όρων ζωής στον αναπτυσσόμενο κόσμο, αλλά και πολύτιμους συνεργάτες των διεθνών οργανισμών, ιδίως των 'Ηνωμένων Έθνών, για την άποκατάσταση της ειρήνης και τη στήριξη των διαδικασιών «έκδημοκρατισμού» (κατά την έκφραση του τέως Γενικού Γραμματέως Boutros Boutros-Ghali, έκφραση ή όποια ύπολαμβάνει ότι για πολλά κράτη είναι μακρύς άκόμη ό δρόμος προς τη δημοκρατία).

42. 'Η νέα εικόνα του κόσμου περιλαμβάνει λοιπόν, όχι μόνο άνασύσταση της «κοινωνίας των πολιτών», της Civil Society του 18ου αιώνα, αλλά και δημιουργία όργάνων, των όποιων ή δραστηριοποίηση προωθεϊ νέους κανόνες του διεθνούς δικαίου. Βέβαια, ή Civil Society άνθησε στον άγγλο-σαξωνικό κόσμο στο περιβάλλον του έκρατου καπιταλισμού και του ίμπεριαλισμού. 'Ελπίζουμε ότι στην εποχή μας θα κινηθεϊ προς άλλες κατευθύνσεις. Στην ύπηρεσία των λαών.

Γ. 'Εκτιμήσεις για τη θέση του διεθνούς δικαίου στη σύγχρονη διεθνή κοινότητα

43. Για να καταδειχθούν τά σύγχρονα προβλήματα της διεθνούς νομοθεσίας, επιλέγουμε τρεις ένδεικτικές κατηγορίες ρυθμίσεως. Πρώτο, έκεϊνες που χρειάζονται συμπλήρωση, δεύτερο, έκεϊνες που χαρακτηρίζονται από πυκνότητα και τρίτο, θα άναφερθοΰμε στην πρόσβαση του διεθνούς δικαίου σε νέες περιοχές. Θα μπορούσαμε βέβαια να άναφερθοΰμε και στις πολύπλοκες προβλέψεις και τά κενά που παρουσιάζει ή διεθνής νομοθεσία ως προς τη χρήση βίας, αλλά έδω περιοριζόμαστε στο πεδίο των ειρηνικών σχέσεων και μόνο.

α) Ρυθμίσεις που δέν ίκανοποιούν.

44. 'Η άποψινή όμιλία θα ήταν πιο έλκυστική άν είχε ως θέμα την «παγκοσμιοποίηση» (Globalization, mondialisation). Τόν τελευταϊο καιρό άναρίθμητα βιβλία, άρθρα, συνέδρια και συναντήσεις στοχεύουν στη μελέτη του φαινομένου και των συνεπειών του παντοΰ, περιλαμβανομένου του διεθνούς δικαίου. 'Η παγκοσμιο-

ποίηση έχει λάβει, τὸν Μάιο τοῦ 1997, μὲ τὴν εὐλογία τοῦ Διεθνοῦς Νομισματικοῦ Ταμείου, καὶ ἡμι-ἐπίσημο ὀρισμὸ. Εἶναι (ἢ διευρυνόμενη οἰκονομικὴ ἀλληλεξάρτηση τοῦ συνόλου τῶν χωρῶν τοῦ κόσμου, ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὴν αὔξηση τοῦ ὄγκου καὶ τῆς ποικιλίας τῶν συναλλαγῶν πέρα τῶν συνόρων ὡς πρὸς τὰ ἀγαθὰ καὶ τὶς ὑπηρεσίες, καθὼς καὶ ἡ διεθνὴς κίνηση τῶν κεφαλαίων καὶ ἡ γενίκευση καὶ ἐπιτάχυνση μεταδόσεως τῆς τεχνολογίας). Ἐὰν εἴχαμε περιορισθεῖ σὲ αὐτὸν τὸν προβληματισμὸ, τότε θὰ ὑποτασσόμεθα σὲ ἐκείνους ποὺ ἐπινόησαν, ὅχι μόνον τὴν ἔννοια τῆς παγκοσμιοποίησεως, ἀλλὰ κυρίως τὸ περιεχόμενό της, ἔτσι ὥστε νὰ τοὺς ταυριάζει.

45. Οἱ πολυεθνικὲς ἐταιρεῖες σαρώνουν σήμερα τὰ σύνορα, δρασκελίζουν τὴν ἰθαγένεια τῶν νομικῶν προσώπων, ἐπιβάλλουν μιὰ, ἃς ποῦμε, δική τους κουλτούρα σὲ εὐρύτατα στρώματα κοινωνικῶν ἀνὰ τὸν κόσμον. Καὶ ὑπόκεινται, ὅχι σὲ αὐστηροὺς διεθνεῖς κανόνες, ἀλλὰ σὲ διαφόρους (κώδικες συμπεριφορᾶς). Κατὰ τὶς ἐκτιμήσεις τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν οἱ πολυεθνικὲς ἐπιχειρήσεις ἀνέρχονται στὸν ἀριθμὸ τῶν 40.000 μὲ 250.000 θυγατρικὲς ἀνὰ τὸν κόσμον, καὶ ἔχουν ἐτήσιο κύκλο ἐργασιῶν ποὺ ὑπερβαίνει τὰ 2.600 δισεκατομμύρια δολλάρια, δηλαδὴ καλύπτουν πλέον τοῦ 1/3 τοῦ ἐνεργητικοῦ τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα παγκοσμίως.

46. Ἐνῶ λοιπὸν ἡ παγκοσμιοποίηση προβλήθηκε ἀρχικὰ ὡς οἰκονομικὸ μόνον φαινόμενο, τώρα ἐναγκαλίζεται τὸ σύνολο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ὡς πρὸς τὸ διεθνὲς δίκαιο, ἡ προσχώρηση στὴν ἰδέα τῆς παγκοσμιοποίησεως ὑπονοεῖ, ὅχι αὐτὸ ποὺ φαντάζεσθε, δηλαδὴ ἓνα παγκόσμιο (ἄρα τὸ διεθνὲς) δίκαιο, ἀλλὰ τὴν ἀνυπαρξία ὑποχρεωτικῶν κανόνων. Καὶ ἐφόσον δὲν ὑπάρχει διεθνὴς κανόνας τότε, κατὰ τὴν καινοφανῆ ἐρμηνεῖα μιᾶς ἀπὸ τὶς χειρότερες ἀποφάσεις τοῦ Διαρκοῦς Δικαστηρίου Διεθνοῦς Δικαιοσύνης στὴν ὑπόθεση *Lotus* (1927), τὰ κράτη εἶναι ἐλεύθερα νὰ λαμβάνουν τὰ μέτρα, τὰ ὁποῖα ἐκεῖνα κρίνουν σκόπιμα. Λαμβανομένου ὑπόψη ὅτι σήμερα δὲν ὑπάρχει συγκροτημένο διεθνὲς καθεστῶς ρυθμιστικὸ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ (ἀνάλογο λ.χ. πρὸς τὰ ἰσχύοντα γιὰ τὰ κράτη μέλη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως μὲ τὰ ἄρθρα 85 καὶ ἐπόμενα τῆς Συνθήκης τῆς Ρώμης), ἡ ἐλευθερία τῶν συναλλαγῶν καὶ τῆς ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητος, ἀλλὰ καὶ κρατικῶν συμπεριφορῶν λ.χ. σὲ θέματα dumping ἔχει ὀδηγήσει σὲ ἀκρότητες. Ὅλοι διαμαρτύρονται, ἐνῶ συγχρόνως δὲν δέχονται νὰ τεθοῦν παγκόσμιοι κανόνες καὶ νὰ ὑπάρξει διεθνὴς ἔλεγχος στὸν συγκεκριμένο αὐτὸ τομέα.

47. Οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες εἶναι ἐκεῖνες πρωτίστως ποὺ ἔχουν ἐπανειλημμένως προσπαθήσει νὰ ἐπιβάλλουν διεθνῶς τὸ *Shermann Act* τοῦ ἐσωτερικοῦ τους δικαίου, μὲ τέτοια μάλιστα διασταλτικὴ ἐρμηνεῖα, ὥστε ἡ ἐσωτερικὴ τους νομοθεσία νὰ καταλαμβάνει καὶ ἐπιχειρήσεις ποὺ δὲν ἔχουν καμμιά δραστηριότητα στὸ

ἔδαφός τους. Ἴσως ἀποτελεῖ σύμπτωση, ἀλλὰ οἱ περιπέτειες τοῦ διεθνοῦς δικαίου μὲ τὸ διεθνὲς ἐμπόριο ἄρχισαν στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα μὲ τὴν ὑπόθεση τοῦ πλοίου Paquette Habana (1900) καὶ συνεχίζονται κατὰ τὴ λήξη τοῦ αἰώνα πάλι γύρω ἀπὸ τὴν Κούβα μὲ τὴν σοβαρῶς ἐπικρινόμενη νομοθεσία κυρώσεων Burton-Helms (1996) καὶ τὴ νομοθεσία d'Amato-Kennedy (1996) ποῦ ἀφορᾷ στὸ Ἰράν.

48. Κάποτε, στὴ δεκαετία τοῦ 1950, ὁ Philip Jessup, μετέπειτα διεθνὲς δικαστής, εἶχε προσπαθήσει νὰ εἰσαγάγει τὸν κλάδο τοῦ Transnational Law, ἑνὸς δικαίου ὑποδεστέρου τοῦ διεθνοῦς, ποῦ θὰ διαμορφωνόταν ἀπὸ τοὺς οἰκονομικοὺς καὶ ἐμπορικοὺς ἐταίρους καὶ θὰ ἀφοροῦσε στὶς διεθνεῖς συναλλαγές γενικῶς. Ἡ νοοτροπία αὐτὴ τῆς μὴ ἀναμειξέως τοῦ διεθνοῦς δικαίου στὶς συναλλαγές εἶναι διάχυτη πέρα τοῦ Ἀτλαντικοῦ. Ἐκφράσθηκε πρόσφατα μὲ ταπεινωτικὲς ἀναφορὲς στοὺς εὐρωπαϊκοὺς θεωρητικούς τοῦ διεθνοῦς δικαίου ἀπὸ τὸν David Kennedy (*The International Style of Postwar Law and Policy*, 1994) ὁ ὁποῖος προτείνει τὴν ἐλαφρῶς δυσνόητη, καὶ ὡς πρὸς τὶς προθέσεις, διάκριση μεταξὺ Cosmopolitan Law καὶ Metropolitan Law. Μετὰ τὸν δεῦτερο παγκόσμιον πόλεμον κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1940-1950 ἡ στάση αὐτὴ, ποῦ ἐκφράσθηκε ὡς πολιτικὸ δόγμα, ἐμπόδισε τὴν πλήρη ἀνάπτυξη τοῦ Χάρτου τῆς Ἀβάνας. Ὁδήγησε, μὲ τὴ *Γενικὴ Συμφωνία Δασμῶν καὶ Ἐμπορίου (1946)*, στὴν ἐγκαθίδρυση ἑνὸς συστήματος περιστερεφόμενης θύρας ποῦ ἐπέτρεπε πολλὰ καὶ ρύθμιζε λίγα.

49. Ἀλλὰ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου ἔχει τὰ ὄριά της. Καὶ ἡ ἴδρυση ἀπὸ τὸ 1995 τοῦ νέου Παγκόσμιου Ὄργανισμοῦ Ἐμπορίου ἀποτελεῖ θετικὸ βῆμα γιὰ νὰ ἐδραιωθεῖ κάποια τάξη στὸν διεθνῆ οἰκονομικὸ στίβο. Αὐτὸ εἶναι πολὺ δύσκολο, ἀλλὰ ἡ πραγματικότητα ἀπαιτεῖ ἐγκαιρὴ ἀντιμετώπιση. Σημειώνουμε δὲ ὅτι ἡ Διεθνὲς Ὄργανωση Ἐργασίας, ὁ σοβαρώτερος διεθνὲς ὀργανισμὸς τῶν τελευταίων ἐβδομήντα ἐτῶν, προσπαθεῖ ἀπὸ τὸν Ἰούνιο 1997 νὰ ἐντάξει τοὺς ἐργαζομένους στὶς διαδικασίες ἀντιμετώπισεως τοῦ φαινομένου τῆς παγκοσμιοποιήσεως.

50. Πάντως, δὲν διαφεύγει ἀπὸ κανένα τὸ γεγονὸς, ὅτι γιὰ τὰ νομισματικὰ ζητήματα τὸ διεθνὲς δίκαιο, ἂν δὲν εἶναι ἀνύπαρκτο, βρίσκεται πάντως σὲ πολὺ χαμηλὸ σημεῖο. Δὲν γίνεται καν λόγος γιὰ διεθνῆ ἔλεγχο τῶν χρηματιστηριακῶν συναλλαγῶν, οἱ ὁποῖες ὅπως εἶναι γνωστὸ δὲν ἐμποδίζονται πιά ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ κρατικῶν συνόρων καὶ πραγματοποιοῦνται ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ μὲ τὰ διεθνῶς μετακινούμενα κεφάλαια.

51. Μετὰ τὸ 1960 τὰ νέα κράτη τοῦ Τρίτου Κόσμου μάταια ἐπεχείρησαν νὰ μεταβάλουν τὴν ἀνερχόμενη αὐτὴ κατάσταση διακηρύσσοντας τὴν ἐγκαθίδρυση νέας διεθνοῦς οἰκονομικῆς τάξεως (New International Economic Order). Σήμερα, λίγοι εἶναι ἐκεῖνοι ποῦ τὴν θυμοῦνται καὶ λιγότεροι τὴν ἐπικαλοῦνται. Δὲν παύουν

ὅμως νὰ προβάλλονται παλαιές καὶ νέες ἐντυπωσιακές ἔννοιες ὅπως ἡ ἀλληλεγγύη (Solidarity) καὶ ἡ ἀειφόρος ἀνάπτυξη (Sustainable Development). Ἐκφραστὲς αὐτῆς τῆς τάσεως, ὅπως οἱ Georges Abi-Saab, Keba M'Baye καὶ Ahmed Mahiou προέβαλαν τὴ θεωρία τῆς ἀντισταθμιστικῆς ἀνισότητος, ὅπου ὁ αὐτὸς κανόνας θὰ πρέπει νὰ ἐφαρμόζεται διαφορετικὰ ἀναλόγως τῆς ιδιότητος τοῦ κράτους ὡς ἀνεπτυγμένου ἢ ὡς ἀναπτυσσόμενου. Ἡ κήρυξη τοῦ πέρα τῆς κρατικῆς δικαιοδοσίας βουθῶ τῶν θαλασσῶν ὡς κοινοῦ κτήματος τῆς ἀνθρωπότητος ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς προσπάθειας.

52. Τέλος, τὸ διεθνὲς δίκαιο τοῦ περιβάλλοντος εἶναι ἰσχύοντατο. Μετὰ τὴν πολυ διαφημισθεῖσα Συνδιάσκεψη τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν στὸ Rio de Janeiro τὸ 1992 ἀναπολοῦμε νοσταλγικὰ τὶς λιτὲς φρασσοῦλες τῆς Διακηρύξεως τῆς Συνδιασκέψεως τῆς Κοπεγχάγης τοῦ 1972, ὅπου ὑπῆρχε κάποιο στήριγμα στὴν ἀνάγκη ἀποτελεσματικῆς προστασίας τοῦ περιβάλλοντος γιὰ τὸν πλανήτη μας, ποὺ ὀλοένα φορτᾶνται ἀπὸ ρύπους (Planetary Overload εἶναι ὁ τίτλος ἐνὸς ἐπικαιροῦ βιβλίου τοῦ A. J. Michael).

β) Πυκνότητα δικαίου.

53. Ἀντίθετα, στὸν τομέα τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων παρατηρεῖται τῶρα πληθώρα ρυθμίσεων. Ἰσχύουν σήμερα περισσότερες ἀπὸ 350 διεθνεῖς συνθήκες μὲ ἀθρόα μάλιστα (ἀλλὰ, ἐν πολλοῖς, θεωρητικὴ) συμμετοχὴ κρατῶν, δραστηριοποιοῦνται διεθνῆ ὄργανα, καὶ ὑπάρχει ροὴ ἐφαρμογῆς τοῦ διεθνοῦς δικαίου ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ ὄργανα τῶν ἐπιμέρους κρατῶν. Δὲν παρέρχεται δὲ σύνοδος διεθνοῦς ὀργανισμοῦ ἢ συνδιασκέψεως ποὺ νὰ μὴ ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, ἐνῶ ἡ παγκόσμια κοινὴ γνώμη ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾶ σημαντικούς μοχλοὺς πίεσεως. Εἶναι λοιπὸν εὐλογο νὰ ἐπιχειρηθεῖ σύντομη ἐκτίμηση τῆς προστασίας αὐτῆς διὰ τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Πρῶτα, δυὸ λόγια γιὰ τὴν περιφερειακὴ προστασία:

54. Τὸ εὐρωπαϊκὸ σύστημα εἶναι τὸ πιὸ δοκιμασμένο, διαθέτει πλοῦσια νομολογία καὶ ἐπηρεάζει ἄλλα διεθνῆ συστήματα. Βέβαια, οἱ κυβερνήσεις τῶν κρατῶν μελῶν ἐπιμένουν νὰ διατηροῦν τὰ οἰκονομικά, κοινωνικά καὶ πολιτιστικά δικαιώματα ἐκτὸς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως, ἀλλὰ τὰ ὄργανά της προσπαθοῦν τῶρα μὲ τὴ μέθοδο τοῦ by-pass νὰ προσαρμόζουν κατὰ τὸ δυνατόν τὸ κείμενο στὶς σημερινὲς ἀνάγκες. Ἄλλα κείμενα καὶ ἄλλα ὄργανα τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης ἐπιχειροῦν νὰ καλύψουν ὅσα δὲν καλύπτει ἡ Σύμβαση τοῦ 1950 (στὸν τομέα ἐφαρμογῆς τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινωνικοῦ Χάρτη τοῦ 1961, καὶ τῆς νέας Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως γιὰ τὶς Μειονότητες τοῦ 1995).

55. Μπορεί να λεχθεί χωρίς υπερβολή ότι η νομολογία των ὀργάνων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως ἔχει κατά τὰ τριάντα τελευταῖα χρόνια συμβάλει θετικά στήν ἀνάπτυξη τοῦ διεθνoῦς δικαίου τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Σημαντική γιά τὸ διεθνές δίκαιο ἀπόφαση τῶν τελευταίων ἐτῶν εἶναι χωρίς ἀμφιβολία ἐκείνη τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου στήν *ὑπόθεση Λοϊζίδου (οὐσία 1996, ἀποζημίωση 1998)*. Σ' αὐτή τὴν ὑπόθεση τὸ Δικαστήριο εἰσήλθε στήν καρδιά τοῦ διεθνoῦς δικαίου καὶ προσδιόρισε μὲ σαφήνεια τίς συνέπειες τῆς τουρκικῆς κατοχῆς στήν Κύπρο.

56. Τὸ εὐρωπαϊκὸ σύστημα ἐξελίσσεται σήμερα κυρίως ἀπὸ πλευρᾶς συμμετοχῆς κρατῶν ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη. Τὰ συμβαλλόμενα κράτη ἦταν πρὶν λίγα χρόνια 25, τώρα εἶναι 40. Χρειάζεται λοιπὸν χρόνος γιά νὰ σταθεροποιηθεῖ ἐκ νέου τὸ σύστημα.

57. Ἀλλὰ ἡ ἐπικείμενη συγχώνευση τῶν ὀργάνων τῆς Συμβάσεως θὰ εἰσφέρει σὲ λίγους μῆνες στὸ νέο Εὐρωπαϊκὸ Δικαστήριον τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου 7.000 ἐκκρεμεῖς ὑποθέσεις καὶ 500 ἑκατομμύρια πιθανοὺς προσφεύγοντες. Ἐλάχιστοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ ὀμιλῶν, εἶχαν ὑποστηρίξει στὸ εἰδικὸ συνέδριον στήν Τενερίφη τὸ 1993, ὅτι λόγω τοῦ ὄγκου τῶν ὑποθέσεων πού φθάνουν στὸ Στρασβούργο ἔπρεπε, γιά τὴν πρώτη φάση τῆς διεθνoῦς προσφυγῆς νὰ διατηρηθεῖ ἓνα πολιτικο-νομικὸ φίλτρο, ὅπως ἦταν ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ, καὶ νὰ ἰδρυθεῖ ὀλιγομελὲς Δικαστήριον, τὸ ὁποῖο νὰ ἐπιλαμβάνεται τῶν προσφυγῶν σὲ δεύτερη φάση. Αὐτὸ δὲν ἔγινε δεκτὸ καὶ μὲ τὴν ἔντονη πρωτοβουλία Γερμανίας καὶ Ἑλβετίας πραγματοποιεῖται τώρα ἡ συγχώνευση τῶν ὀργάνων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως. Τὸ νέο Δικαστήριον θὰ ἀποτελεῖται λοιπὸν ἀπὸ 40, αὐριο ἴσως ἀπὸ 45 δικαστές, θὰ συγκροτεῖται σὲ τμήματα (ἡ Ὀλομέλεια θὰ ἀσχολεῖται μόνο μὲ θέματα ἐσωτερικῆς λειτουργίας) καὶ προβλέπεται μιὰ νέα διαδικασία ἐπανεξετάσεως, ἡ ὁποία ἀποκαλεῖται rehearing χωρὶς νὰ προσιδιάζει ὅμως πρὸς ὀμότιπλες διαδικασίες τοῦ ἐσωτερικοῦ δικαίου. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς Νικόλαος Βαλτικός, μὲ τὴν πείρα πού διαθέτει, τόσο στὸ Διεθνές Δικαστήριον τῆς Χάγης, ὅσο καὶ σὲ ἐκεῖνο τοῦ Στρασβούργου, ἔχει πρόσφατα διατυπώσει (στὰ σύμμεικτα Marc-André Eissen) σειρά εὐστόχων παρατηρήσεων ὡς πρὸς τίς δυσχέρειες πού μοιραῖα θὰ ἀντιμετωπίσει τὸ νέο Δικαστήριον.

58. Πρόβλημα ἀποτελεῖ ἐπίσης, ἡ συλλειτουργία, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς νομολογίας, μεταξὺ ἐθνικῶν δικαστηρίων καὶ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου. Μεταξὺ τῶν ἐμποδίων συνεχoῦς ροῆς τῆς νομολογίας σὲ πολλὰ κράτη ἐπισημαίνεται τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀποφάσεις τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ αὐτοῦ Δικαστηρίου ἐκδίδονται στήν ἀγγλικὴ καὶ τὴ γαλλικὴ γλῶσσα, οἱ δὲ κυβερνήσεις δὲν στέργουν νὰ τίς μεταφράσουν στίς ἐπὶ μέρους γλῶσσες τῶν κρατῶν μελῶν. Ἡ

μετάφραση, όταν γίνεται, όφείλεται στη φιλοπατρία ιδιωτών. Ἐπὶ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ νομολογία τῶν ἐθνικῶν δικαστηρίων σπάνια φθάνει ὡς τὸ Στρασβούργο καὶ ὅταν χρησιμοποιεῖται, αὐτὸ γίνεται μὲ τὴ φροντίδα τῶν διαδίκων καὶ μόνο ἐπ' εὐκαιρία συγκεκριμένης προσφυγῆς.

59 Ἐνα ἄλλο περιφερειακὸ σύστημα, ἐκεῖνο τῆς Ἀμερικανικῆς Συμβάσεως τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ 1969, ἔχει ἐπιδείξει σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἀντιμετώπιση προβλημάτων ποὺ ἀπασχολοῦν τὴν περιοχὴ. Ἐκεῖ, ὑπάρχουν κυρίως ἡ οἰκονομικὴ ἀνέχεια, τὰ παιδιὰ στοὺς δρόμους, ἡ βία ποὺ ἀσχεῖται ἀπὸ ἐπίσημους καὶ ἀνεπίσημους φορεῖς. Ἄν ρωτήσετε τὸν γνωστότερο ἀναλυτὴ τῆς νομολογίας τοῦ Διαμερικανικοῦ Δικαστηρίου Antonio Cançado Trindade πῶς ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ τὸ Δικαστήριον τὰ ζητήματα προστασίας τοῦ ιδιωτικοῦ βίου, λόγου χάρη ἀπὸ τὸ πιάνο ποὺ παίζει ὁ γείτονας, θὰ σᾶς ἀπαντήσει ὅτι στὸ San José τὸ διεθνὲς αὐτὸ Δικαστήριον ἀσχολεῖται μὲ τίς συλλήψεις καὶ ἐξαφανίσεις προσώπων ἀπὸ «ἀγνώστους», μὲ τὴν ταπεινωτικὴ μεταχείριση καὶ τὰ βασανιστήρια, μὲ ζητήματα ἀσφάλειας τοῦ προσώπου, μὲ τὴν ἐξασφάλιση στοιχειωδῶν ἐγγυήσεων χρηστῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης. Πρέπει ὅμως νὰ τονίσω μὲ βᾶση τὴ θητεία τὰ τελευταῖα δέκα χρόνια σὲ ἀποστολὲς στὴν Κεντρικὴ Ἀμερικὴ, ὅτι ἐκεῖ σημειώνεται καλύτερευση τῆς καταστάσεως τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Πρὶν λίγα χρόνια μὲ ἐκπληξὴ διαπιστώναμε στὴ Γουατεμάλα πῶς ὑπῆρχαν ἄνθρωποι χωρὶς ὄνομα ἢ χωρὶς ἱκανότητα δικαίου. Στὸν καθεδρικοὸ ναὸ τῆς Ἀντίγκουα εἶδαμε στὸ ξύλινο ἄγαλμα τῆς Παναγίας κολλημένα δεκάδες μικρὰ σημειώματα μὲ ὀνόματα ἀπὸ τίς μητέρες ποὺ ἀναζητοῦσαν τοὺς «ἀγνοούμενους», νέους καὶ νέες. Στὴν Ὀνδούρα, τὰ διοικητικὰ συμβούλια τῶν βιομηχανιῶν ζαχάρεως καὶ τσιμέντου ἀποτελοῦνται ἀπὸ στρατηγούς. Τὸ Ἐλ Σαλβαδὼρ μόλις ἀρχίζει νὰ ἀναπνεύει μετὰ ἀπὸ μακρὸ ἐμφύλιον πόλεμον. Στὴ Νικαράγουα μᾶς ρωτοῦσαν ποῖο ἀπὸ τὰ δύο ἰσχύοντα Συντάγματα — ἓνα τῶν Σαντινίστας καὶ ἓνα τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος — ἦταν σύμφωνον πρὸς τὸ διεθνὲς δίκαιο.

60 Τέλος, στὸν κύκλο τῆς περιφερειακῆς προστασίας πρέπει νὰ ἐξαρθεῖ ἡ προσπάθεια τῆς Ἀφρικανικῆς Ἐπιτροπῆς Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων. Εἶναι μιὰ ομάδα ἀποφασισμένων διεθνῶν λειτουργῶν ποὺ καταβάλλει προσπάθειες γιὰ τὴν στερέωση τοῦ ὅχι καὶ τόσο σαφοῦς Ἀφρικανικοῦ Χάρτη τῶν Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων καὶ τῶν Δικαιωμάτων τῶν Λαῶν τοῦ 1981. Στὴν ἔδρα της, στὴν Arusha τῆς Τανζανίας, ἡ Ἐπιτροπὴ διαθέτει ἐλάχιστα μέσα πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτό. Ἄν ρωτήσετε τὸν Πρόεδρό της Isaac Nguema γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει, θὰ σᾶς πεῖ ὅτι πρῶτιστο μέλημά του ἀποτελεῖ ἡ διάδοση τοῦ Χάρτη σὲ μιὰ ἡπειροῦ, σὲ πολλὰς περιοχὲς της οἱ θεσμοὶ ἐλέγχονται ἀπὸ στρατοκράτες, μαστιζεταί

ἀπὸ τὴν πείνα, τὴν ἀσθένεια καὶ τὸ ρχτισμό, καὶ ἡ νεολαία στὴ συντριπτικὴ τῆς πλειοψηφία ὀδεύει πρὸς τὸν 21ο αἰῶνα χωρὶς νὰ ἔχει πάει ποτὲ σὲ σχολεῖο.

61. "Ὅσο γιὰ τὴν Ἀσία, τὴν πολυπληθέστερη ἡπειρο τῆς γῆς μας, δὲν μπορεῖ νὰ γίνεταί ἐπὶ τοῦ παρόντος λόγος περὶ περιφερειακῆς προστασίας, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει περιφερειακὸς συμβατικὸς δεσμός, οὔτε φυσικὰ ἀρμόδιο διεθνὲς ὄργανο. Ἀλλὰ τὰ ἀσιατικὰ κράτη δὲν ὑπολείπονται τῶν ἄλλων κρατῶν σὲ ὑπογραφές καὶ ἐπικυρώσεις ἑκατοντάδων διεθνῶν συνθηκῶν καὶ οἰοθέτηση ψηφισμάτων περὶ προστασίας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων.

62. Ἀπὸ τὴν παγκόσμια τώρα σκοπιά, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὸ γενικὸ διεθνὲς δίκαιο, τὸ διεθνὲς δίκαιο τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων περιέχει γενναῖες δόσεις εὐρωπαϊκῆς καὶ δυτικῆς νοστοπρίας. Αὐτὸ ἀποτελεῖ καὶ δύναμη καὶ ἀδυναμία του. Ὁ πυρήνας του περιλαμβάνει λοιπὸν κυρίως τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα. Οἱ δὲ ἀντι-παράθεσεις στοὺς διεθνεῖς ὀργανισμοὺς γιὰ τὴν τύχη τῶν συλλογικῶν δικαιωμάτων ὑπῆρξαν κατὰ τὴν διαρρέυσσα πεντηχονταετία ἔντονες καὶ φορτισμένες ἰδεολογικά. Ἔως σήμερα, οἱ συμβατικὲς ρυθμίσεις ὡς πρὸς τὰ συλλογικὰ δικαιώματα ὑπῆρξαν περιορισμένες. Τώρα πού ἔχουν χαμηλώσει οἱ τόνοι, εἶναι ἕως καιρὸς νὰ υἱοθετηθοῦν ἀποτελεσματικοί, παγκόσμιας ἐμβέλειας, κανόνες περὶ ἐλέγχου τῆς ἐφαρμογῆς τῶν κοινωνικῶν, οἰκονομικῶν καὶ πολιτιστικῶν δικαιωμάτων. Τὸ σχέδιο προαιρετικοῦ πρωτοκόλλου στὸ Διεθνὲς Σύμφωνο τοῦ 1966 γιὰ τὰ Κοινωνικά, Οἰκονομικά καὶ Πολιτιστικά δικαιώματα ἀποτελεῖ καλὸ βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῆ.

63. Οἱ ρυθμίσεις πρέπει ὅμως νὰ εἶναι σύνθετες, δηλαδή νὰ περιέχουν μέτρα διεθνοῦς στηρίξεως, γιὰτὶ ὅλοι γνωρίζουν ὅτι ὁ αἰῶνας ποὺ ἐκπνέει δὲν ὑπῆρξε αἰῶνας κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης. Ἀντίθετα, ὁ 20ὸς αἰῶνας μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ὁ αἰῶνας τῶν προσφύγων. Ὅπως ἐπίσης ἐκεῖνος τῶν μειονοτήτων. Οἱ κυβερνήσεις ἔκαμαν ὅ,τι μποροῦσαν γιὰ νὰ ξεχάσουν αὐτὰ τὰ προβλήματα: Μὲ τὴν ἀπροθυμία τους νὰ ἀντιμετωπίσουν σοβαρὰ τὴν ἀναθεώρηση τῆς Συμβάσεως τῆς Γενεύης τοῦ 1951 περὶ τῶν προσφύγων. Μὲ γελιογραφικὲς ρυθμίσεις, ὅπως ἐκείνη τοῦ ἄρθρου 27 τοῦ Διεθνοῦς Συμφώνου Ἀτομικῶν καὶ Πολιτικῶν Δικαιωμάτων σχετικὰ μὲ τὶς μειονότητες. Ἀλλὰ τώρα ἀναδεικνύεται τὸ κενό. Καὶ τὸ μελλοντικὸ καθεστῶς καὶ τῶν προσφύγων καὶ τῶν μειονοτήτων δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι καθεστῶς διεθνοῦς δικαίου, διότι κατεξοχὴν ἀπαιτεῖται ὁμοιομορφία καὶ διεθνῆς συνεργασία σὲ αὐτοὺς τοὺς τομεῖς.

64. Σὲ τελευταία ἀνάλυση μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὅτι παρὰ τὴν παρατηρούμενη πικρότητα δικαίου σὲ παγκόσμια κλίμακα, ἢ εἰκόνα τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων εἶναι σαφῶς θολή. Παγκόσμιον δικαστικὸ ὄργανο προστασίας τῶν ἀνθρωπίνων

δικαιωμάτων δὲν ὑπάρχει. Τὰ διεθνή ὄργανα προσπαθοῦν, εἴτε διὰ τῆς πειθοῦς εἴτε ἐπιλεκτικά, μὲ συνήθως ἀτελέσφορα μέτρα, νὰ ἀποκαταστήσουν τὸν σεβασμὸ μερικῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων.

65. Σημειώνουμε ὅμως μιὰ ἐξέλιξη. Τὸν τελευταῖο καιρὸ ἐπικρατεῖ ἡ τάση νὰ ζητοῦν οἱ διεθνεῖς ὀργανισμοὶ ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις δείγματα πολιτικῆς ἐξελίξεως πρὸς τὴ δημοκρατία. Τὰ Ἑνωμένα Ἐθνη, σὲ περιοχὲς ποὺ ἔχουν τρωθεῖ ἀπὸ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, ἐπιβάλλουν τώρα μαζί μὲ τὴν εἰρηνευτικὴ διαδικασία τὴν ἐγκαθίδρυση θεσμῶν τῆς δημοκρατίας. Καὶ εἶναι πρὸς τιμὴν τοῦ Boutros Boutros-Ghali τὸ ὅτι εἰσήγαγε στὴν καθημερινὴ διαδικασία τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν τὴν ἀπαίτηση γιὰ δημοκρατία (ὅταν ὁ Χάρτης τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν δὲν τὴν ἀναφέρει οὔτε μιὰ φορά). Περαιτέρω γίνεται λόγος γιὰ «κράτος δικαίου» (Rule of Law). Ἄρκετοὶ μάλιστα ἡγέτες ἀναπτυσσομένων κρατῶν τὸν προτιμοῦν ἐπειδὴ εἶναι ἀσαφής. Σὲ αὐτὸ τοὺς ἐνισχύουν θεωρίες, ὅπως ἐκεῖνες τοῦ John Rawls στὸ *A Theory of Justice*, ὅπου μιᾶ περὶ κρατῶν τὰ ὁποῖα καλῶς πορεύονται, ἐφόσον ἔχουν κατὰ τὸν Rawls ὄχι αὐταρχικό, ἀλλὰ «ἱεραρχικό» καθεστῶς (ἐννοεῖ τοὺς «τίγρεις» τῆς νοτιοανατολικῆς Ἀσίας). Ἄρκεῖ, ὅπως ἀπαιτεῖ καὶ ἡ Παγκόσμια Τράπεζα, νὰ ἔχουν καλὴ διοίκηση (*Good Governance*). Εὐτυχῶς ὅμως ὑπάρχει σήμερα πορεία, ἔστω δυσχερὲς ἀλλὰ μὴ ἀναστρεφόμενη πρὸς τὴ δημοκρατία, μὲ τὴ στήριξη τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν καὶ τὴ συνδρομὴ πολλῶν μὴ κυβερνητικῶν ὀργανώσεων (διότι ὀλοένα λιγότερα κράτη δέχονται νὰ ἐμπλακοῦν σὲ εἰρηνευτικὲς διαδικασίες, εἴτε ὑπάρχει, εἴτε δὲν ὑπάρχει ἔνοπλη σύρραξη) σὲ ἀναπτυσσόμενα κράτη ὅπως ἡ Ναμίμπια, ἡ Νότιος Ἀφρική, τὸ Ἑλ Σαλβαδώρ, ἡ Νικαράγουα, ἀλλὰ καὶ ἡ Μοζαμβίκη. Εἶναι βέβαιο ὅτι καὶ ἄλλες χῶρες θὰ ἀκολουθήσουν. Στὴν Κεντρικὴ καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη ἡ ρήτρα ἐκδημοκρατισμοῦ ὀλοένα ἐμφανίζεται ὡς γενικὴ ἀρχὴ τοῦ δικαίου.

γ) *Πρόσβαση τοῦ διεθνοῦς δικαίου σὲ νέους τομεῖς.*

Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀποτελοῦν ἐδῶ τὸ Internet καὶ ἡ Βιοηθική.

66. *Internet.* Ὁ Hans Kelsen ἔγραφε πῶς (αὐτὸ ἔδαφος τοῦ κράτους ὀρίζεται μὲ ἓνα μόνο τρόπο: εἶναι ἡ περιοχὴ χωρικῆς ἰσχύος τῆς κρατικῆς ἐννομῆς τάξεως). Ἄλλὰ τὸ Internet δὲν ἔχει συγκεκριμένο ἔδαφικό προσδιορισμὸ. Εἶναι ἐκτὸς ἐδάφους. Εἶναι παντοῦ. Οὔτε σύνορα γνωρίζει, οὔτε, ὅπως ἔδειξε τὸ 1996 τὸ περιστατικὸ μὲ τὸν CompuServe καὶ τὴν εἰσαγγελικὴ ἀρχὴ τοῦ Μονάρχου, μπορεῖ εὐκολὰ νὰ ὑπαρθεῖ σὲ κανόνες δημοσίας ἠθικῆς καὶ τάξεως. Ὅταν μάλιστα, ὅπως συνέβη μὲ τὴν ἀπόφαση τῆς 26ης Ἰουνίου 1997 τοῦ Ἀνωτάτου Ὁμοσπονδιακοῦ Δικαστηρίου τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, ἀνατρέπονται ἐσωτερικοὶ νόμοι (Communications

Decency Act του 1996) που προσπαθούν να το ελέγξουν, αναλογίζεται κανείς ποίου είδους έλεγχος θα μπορούσε να υπάρξει λ.χ. εάν κράτη με χαλαρή συγκρότηση (και διαθέτουμε πολλά) φιλοξενούσε παροχέα (Provider) του Internet. Τα εμπλεκόμενα συμφέροντα είναι τεράστια. 'Επί του παρόντος έχουν συναφθεί εν τάχει στις 20 Δεκεμβρίου 1996 δύο διεθνείς Συμβάσεις τροποποιητικές της Συμβάσεως της Βέρνης του 1886, αλλά αυτές αφορούν μόνο σε θέματα πνευματικής ιδιοκτησίας σχετικά με το Internet. Το γενικότερο πρόβλημα της ύπαγωγής της λειτουργίας του Internet σε κανόνες του διεθνούς δικαίου παραμένει άκραιο και είναι διαφορετικό από εκείνο της δορυφορικής ραδιοφωνίας και τηλεοράσεως. Οι διεθνείς οργανισμοί κινούνται λοιπόν προς την κάλυψη του νομικού κενού, γιατί μόνο με διεθνείς κανόνες είναι δυνατή ή έστω μερική αντιμετώπιση των αναφευομένων προβλημάτων.

67. *Βιοηθική*. Για πρώτη φορά στην ιστορία, με πρωτοβουλία του Συμβουλίου της Εϋρώπης, συνάφθηκε στις 4 'Απριλίου 1997 στο Oviedo της 'Ισπανίας διεθνής Σύμβαση περί βιοηθικής. 'Η συνθήκη αυτή φέρει τον τίτλο «Εϋρωπαϊκή Σύμβαση περί Βιοϊατρικής» και συνθέτει νομικό πλαίσιο συμπεριφοράς σε σχέση προς τις Ιατρικές έπεμβάσεις και την έρευνα που αφορούν στο σώμα του ανθρώπου. Οι διαπραγματεύσεις υπήρξαν επίπονες και το κείμενο διαμορφώθηκε με τη συνδρομή Ιατρών, βιολόγων, πολιτικών, θεολόγων και νομικών. Είναι ένα κείμενο-πλαίσιο, που καθορίζει τις προϋποθέσεις Ιατρικών έπεμβάσεων και έπιστημονικής έρευνας, με βασικά σημεία αναφοράς την όσο το δυνατό καλύτερη έπιστημονική φροντίδα, την προστασία της αξιοπρέπειας του ανθρώπου και την *ελεύθερη και διαφωτισμένη συναίνεση* (Free and Informed Consent) του άσθενοϋς, του προσώπου το όποιο προστρέχει σε Ιατρικές υπηρεσίες καθώς και εκείνου που μετέχει σε έρευνα.

68. 'Η Σύμβαση περιέχει και πολλές παραπομπές στο έσωτερικό δίκαιο, πράγμα που δείχνει την αδυναμία έπιτεύξεως συμφωνίας σε πολλά ζητήματα, όπως εκείνο των έπεμβάσεων στο έμβρυο. 'Η στάθμη της κοινής ρυθμίσεως είναι βέβαια χαμηλή, αλλά το έγχείρημα ήταν εξαιρετικά δυσχερές. Να φαντασθείτε ότι ή υποκρισία όρισμένων κυβερνήσεων όδήγησε στις τελευταίες φάσεις της διαπραγματεύσεως άκόμη και στην άλλαγή του τίτλου της Συμβάσεως (άντι «περί Βιοηθικής» έγινε «περί Βιοϊατρικής») για λόγους πολιτικούς και όχι, όπως υποστηρίχθηκε, για λόγους νομικούς). 'Η Σύμβαση άποτελεί όμως ένα άκόμη θετικό βήμα κοινής αντιμετώπισεως συγχρόνων προβλημάτων που δέν έχουν σύνορα.

69. Με το ίδιο πνεύμα, αλλά με μεγαλύτερες δυσκολίες κινείται ή Διεθνής 'Επιτροπή Βιοηθικής της Unesco. 'Εκεϊ, τον Νοέμβριο 1997 υίοθετήθηκε Παγκόσμια Διακήρυξη για το ανθρώπινο γονιδίωμα (Human Genome). Τέλος στις 11

Ἰανουαρίου 1998 ὑπογράφηκε στὸ Παρίσι μὲ πρωτοβουλία καὶ πάλι τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης, Πρωτόκολλο περὶ τῆς Κλωνοποιήσεως, τὸ ὁποῖο περιέχει ἓνα καὶ μοναδικὸ ἄρθρο. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ὀρίζει ὅτι «ἀπαγορεύεται κάθε ἐπέμβαση ποὺ ἔχει ὡς σκοπὸ νὰ δημιουργήσῃ ἀνθρώπινο ὃν γενετικῶς ὁμοιο πρὸς ἄλλο ἀνθρώπινο ὃν, ζωντανὸ ἢ νεκρό». Εἶναι ἴσως ἡ βραχύτερη πολυμερῆς διεθνῆς συνθήκη ποὺ συνάφθηκε ποτὲ καὶ προφανῶς ἐκφράζει ἀμηχανία. Πάντως, μὲ τοὺς νέους κανόνες περὶ βιοηθικῆς, τὸ διεθνὲς δίκαιο ἐντάσσεται τώρα μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν ποὺ προσπαθοῦν νὰ προσεγγίσουν τὸ μυστήριό τῆς ζωῆς.

Κυρίες καὶ Κύριοι,

70. Διπλὸ λοιπὸν τίθεται σήμερα τὸ ἐρώτημα γιὰ τὰ ζητήματα ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν ἀπόψε: πρῶτο, ἂν θὰ καταστεῖ δυνατό, παλαιοὶ καὶ νέοι παράγοντες ποὺ δραστηριοποιοῦνται διεθνῶς, κράτη, ἄτομα, ομάδες, ὀργανισμοί, νὰ ὑποταχθοῦν ὅλοι στοὺς κανόνες τοῦ διεθνοῦς δικαίου, νὰ τοὺς γνωρίζουν καὶ νὰ λειτουργοῦν ὡς χρῆστες τους· καὶ δεύτερο, ἂν διαρκῶς ἐπεκτεινόμενο τὸ διεθνὲς δίκαιο θὰ παύσει νὰ ἀποτελεῖ γιὰ πολλοὺς γράμμα δυσανάγνωστο καὶ θὰ ἀνταποκρίνεται ὀλοένα περισσότερο στὶς σύγχρονες ἀνάγκες, ὥστε νὰ ἐνδυναμώνει τὴν εἰρήνη, τὴ συνεργασία καὶ τὴν ἀνάπτυξη σὲ περιβάλλον νομιμότητας. Μιὰ τέτοια ἐξέλιξη, εὐκταία κατὰ πάντα, θὰ μεταβάλλει ριζικὰ τὴ θέση τοῦ διεθνοῦς δικαίου στὸν σύγχρονο κόσμο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- N. Πολίτης, «Ἡ ἐπιρροή τῶν συγχρόνων γεγονότων ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ διεθνοῦς δικαίου», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 1939, σελ. 500 ἐπ.
- Τοῦ αὐτοῦ, «Ἡ θεωρία τῆς ἐθνικῆς ἰθαγενείας καὶ τὸ πρόβλημα τῶν μειονοτήτων», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 1934, σελ. 226 ἐπ.
- Σ. Σεφεριάδης, «Ἐναρκτήριος λόγος», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 1935, σελ. 18 ἐπ.
- Κ. Εὐσταθιάδης, «Πενήντα χρόνια διεθνοῦς συνεργασίας», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 1979, σελ. 206 ἐπ.
- Γ. Τενεκίδης, «Ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ στὴ διαμόρφωση τοῦ διεθνοῦς δικαίου καὶ τῆς ἐπιστήμης τῶν διεθνῶν σχέσεων», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 1986, Β' τεύχ., σελ. 93 ἐπ.
- N. Βαλτικός, «Τὸ διεθνὲς ἐργατικὸ δίκαιο καὶ ὁ ρόλος του στὴ σύγχρονη διεθνή κοινωνία», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 1990, Β' τεύχ., σελ. 120 ἐπ.
- J. Spiropoulos. «L'individu et le droit international», *Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de La Haye (RCADI)* 1929-I.
- G. Abi-Saab, «Cours général de droit international public», *RCADI*, 1987, t. 207.
- R. Ago, *Scritti sulla responsabilità internazionale degli Stati*, Camerino, 1979.

- Ph. Allott, *Eunomia: New Order for a New World*, Oxford, 1990.
- G. Arangio-Ruiz, «La responsabilité internationale», *Rapports à la Commission du Droit International*, 1988-1991.
- B. Badie, M.-Cl. Smouts, *Le retournement du monde*, Paris, 1992.
- J. Basedow, «Souveraineté territoriale et globalisation des marchés», *RCADI*, 1997, t. 264.
- M. Bedjaoui (éd.), *Le droit international. Bilan et perspectives*, vol. I-II, Unesco, Paris, 1991.
- D. W. Bowett, *The Law of International Institutions*, London, 1982.
- D. W. Bowett and others (eds.), *The International Court of Justice: Process, Practice and Procedure*, Cambridge, 1996.
- P. Birnie, A. Boyle, *International Law and the Environment*, Oxford, 1995.
- I. Brownlie, «International Law at the Fiftieth Anniversary of the United Nations», *RCADI*, 1995 (vol. 255).
- D. Carreau, *Droit international*, Paris, 1991.
- A. Cassese, *Le droit international dans un monde divisé*, Paris, 1986.
- R. R. Churchill, A V. Lowe, *The Law of the Sea*, Manchester, 1998.
- J. Combacau, S. Sur, *Droit international public*, Paris, 1993.
- B. Conforti, *The Law and Practice of the United Nations*, The Hague, London, Boston, 1996.
- E. Decaux, *La réciprocité en droit international*, Paris, 1980.
- Y. Dinstein, *War, Aggression and Self-Defence*, Cambridge, 1994.
- P.-M. Dupuy, *Droit international public*, Paris, 1995.
- R.-J. Dupuy, *La Communauté Internationale entre le mythe et l'histoire*, Paris, Unesco, 1986.
- Sir G. Fitzmaurice, «The General Principles of International Law Considered from the Standpoint of the Rule of Law», *RCADI*, 1957-II, vol. 92.
- Fh. Franck, *Fairness in International Law and Institutions*, Oxford, 1995.
- L. Henkin, *How Nations Behave*, New York, 1979.
- R. Higgins, *International Law and the Avoidance, containment and resolution of disputes*.
- Sir R. Jennings, «General Course on Principles of International Law», *RCADI*, 1967-II, vol. 121.
- J. H. Jackson, *The World Trading System: Law and Policy of International Economic Relations*, New York, 1989.
- Ed. Jiménez de Aréchaga, *El derecho internacional contemporaneo*, Madrid, 1980.
- H. Kelsen, *Principles of International Law*, 2nd Ed., New York, 1966.
- D. Kennedy, «The International Style of Postwar Law and Policy», *Utah Law Review*, 1994, 7.
- A.-Ch. Kiss, *Le droit de l'environnement*, Paris, 1989.
- M. Koskenniemi, *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument*, 1989.

- M. Lachs, *The Teacher in International Law*, The Hague, Boston, London, 1982.
- Τοῦ ἀβτοῦ, «The Development and General Trends of International Law in our Time», *RCADI*, 1980-IV.
- N. Lenoir, *Les normes internationales de la bioéthique*, Paris, 1998.
- A. J. McMichael, *Planetary Overload*, Cambridge, 1995.
- J. - Y. Morin, «L'État de droit: émergence d'un principe du droit international», *RCADI*, 1995.
- R. Quadri, *Diritto internazionale pubblico*, Napoli, 1968.
- J. Rawls, «The Law of Peoples», *On Human Rights: The Oxford Amnesty Lectures* (S. Shute, S. Hurley, eds.), New York, 1993.
- Τοῦ ἀβτοῦ, *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass., 1991.
- P. Reuter, *Droit international public*, Paris, 1983.
- Fr. Rigaux, *Droit public et droit privé dans les relations internationales*, Paris, 1977.
- Ch. Rousseau, *Traité de droit international public*, t. I-V, Paris, 1970-1983.
- J. Rosenberg, *The Empire of Civil Society*, London, New York, 1994.
- Sh. Rosenne, *The World Court*, London, 1995.
- M. Shahabuddeen, *Precedent in the World Court*, Cambridge, New York, 1996.
- O. Schachter, *International Law in Theory and Practice*, London, Dordrecht, 1991.
- G. Scelle, *Manuel de droit international public*, Paris, 1948.
- B. Simma (ed.), *The Charter of the United Nations*, Oxford, 1995.
- G. Schwarzenberger, «The Misery and Grandeur of International Law», *Current Legal Problems*, 1964.
- Τοῦ ἀβτοῦ, *The frontiers of International Law*, London, 1962.
- A. Verdross, B. Simma, *Universelles Völkerrecht, Theorie und Praxis*, Berlin, 1984.
- Ch. De Visscher, *Théories et réalités en droit international public*, Paris, 1970.
- P. De Visscher, «Cours général de droit international public», *RCADI*, 1972-II, t. 136.
- Sir H. Waldock, «General Course on Public International Law», *RCADI*, 1962-II, vol. 106.
- J. Weiler, A. Cassese, M. Spinedi (eds.), *International Crimes of State*, Berlin, New York, 1989.
- E. Wyler, *L'illicite et la condition des personnes privées. La responsabilité internationale en droit coutumier et dans la Convention européenne des droits de l'homme*, Paris, 1995.